

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Кафедра міжнародних відносин

Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії»

Освітня програма 291.00.02 «Регіональні студії»

**БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА
на тему:
ПРОБЛЕМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ
ЄВРОПИ**

Студентки 4 курсу
денної форми навчання
Феденчук Ольги
Олександрівни

Науковий керівник:
викладач кафедри
міжнародних відносин
Ковальчук В.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження	6
1.2. Понятійно-категоріальний апарат та методи дослідження	11
1.3. Концепція мультикультуралізму: сутність, еволюція та основні теоретичні підходи.....	15
РОЗДІЛ 2. МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	19
2.1. Британська модель мультикультуралізму: формування та політичні наслідки.....	19
2.2. Французька модель інтеграції та її суперечності в контексті мультикультуралізму	23
2.3. Німецька модель мультикультуралізму: трансформація під впливом міграційних процесів	28
2.4. Роль Європейського Союзу у формуванні підходів до мультикультурної політики.....	32
РОЗДІЛ 3 ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ	38
3.1. Міграція, інтеграція та радикалізація як соціально-політичні виклики ...	38
3.2. Вплив націоналізму та популізму на трансформацію політики мультикультуралізму	43
3.3. Перспективи розвитку мультикультуралізму в країнах Західної Європи	47
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57

ВСТУП

Актуальність теми. Мультикультуралізм як суспільно-політичний феномен перебуває у стані глибокого переосмислення на тлі безпрецедентних міграційних потоків, підйому правого популізму та геополітичних зрушень, що докорінно змінили конфігурацію глобального порядку у першій чверті ХХІ століття. Наукова проблема цього дослідження полягає у з'ясуванні того, яким чином класичні моделі управління культурним різноманіттям – британська, французька та німецька – трансформуються під тиском сучасних соціально-політичних викликів і чи здатні вони забезпечити стійку основу для збереження суспільної згуртованості в умовах масштабних міграційних хвиль.

Риторичні заяви провідних європейських лідерів про «провал» мультикультуралізму засвідчили вичерпаність низки інструментів управління культурним різноманіттям, тоді як правопопулістські рухи – від французького «Національного об'єднання» до німецької «Альтернативи для Німеччини» – перетворили міграцію та ідентичність на центральні теми електоральної боротьби. У такому контексті науковий аналіз мультикультуралізму набуває не лише теоретичного, а й безпосереднього практично-політичного значення, оскільки результати таких досліджень можуть бути використані для вдосконалення підходів до інтеграційної та міграційної політики.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році надало цим дискусіям нового, гострішого виміру. Активація Директиви ЄС про тимчасовий захист (2001/55/ЄС) та прийом мільйонів українських переміщених осіб перетворили теоретичні дебати про інтеграцію та ідентичність на невідкладне практичне завдання. Відтак дослідження мультикультуралізму в країнах Західної Європи дає змогу проаналізувати, яким чином ці держави реагують на нову соціокультурну хвилю та які уроки може засвоїти Україна з цього досвіду.

Об'єктом дослідження є політика мультикультуралізму в країнах Західної Європи.

Предметом дослідження є моделі, механізми реалізації та політичні наслідки мультикультуралізму в країнах Західної Європи.

Метою дослідження є аналіз особливостей функціонування мультикультуралізму в країнах Західної Європи, оцінка його соціально-політичних викликів і перспектив розвитку.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

- систематизувати теоретико-методологічні засади дослідження мультикультуралізму;
- охарактеризувати британську, французьку та німецьку моделі мультикультуралізму;
- проаналізувати роль ЄС у формуванні підходів до мультикультурної політики;
- дослідити міграцію, інтеграцію та радикалізацію як соціально-політичні виклики для європейських суспільств;
- визначити вплив націоналізму та популізму на трансформацію мультикультурної політики;
- окреслити перспективи розвитку мультикультуралізму в країнах Західної Європи, зокрема в контексті інтеграції вимушено переміщених осіб з України.

Територіальні межі дослідження охоплюють країни Західної Європи; при цьому ФРН розглядається як складова цього регіону відповідно до поширених у політичних та соціально-економічних дослідженнях класифікацій, зокрема геосхеми Статистичного відділу ООН (UNSD), а також з огляду на спільність її повоєнної міграційної та інтеграційної траєкторії із західноєвропейськими демократіями.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для аналізу сучасних інтеграційних процесів у країнах Західної Європи, зокрема щодо адаптації вимушено переміщених осіб з України, а також

для вивчення та застосування європейського досвіду у сфері міграційної, інтеграційної та антидискримінаційної політики.

Теоретичне значення роботи полягає у систематизації та порівняльному аналізі ключових концепцій мультикультуралізму, що дає змогу оптимізувати понятійний апарат дослідження та поглибити розуміння того, як класичні моделі – британська, французька, німецька – еволюціонують в умовах сучасних геополітичних та міграційних криз.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які розбиті на підрозділи, висновків та списку використаних джерел і літератури (93 позиції). Сукупний обсяг роботи становить 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження

Проблематика мультикультуралізму, міжкультурної взаємодії та національної ідентичності протягом останніх десятиліть набула значного поширення у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. Дослідники різних галузей – соціологи, політологи, культурологи, правники – звертаються до цієї теми з різних методологічних позицій, що зумовлює різноманіття підходів та інтерпретацій. Особливого імпульсу науковій розвідці набули після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році, коли питання збереження культурної ідентичності, міграційних процесів та суспільної стійкості вийшли далеко за межі суто академічного дискурсу.

Наявний масив наукових праць умовно розподіляється на кілька тематичних блоків: теоретичне осмислення мультикультуралізму, аналіз міграційних процесів та дослідження культурної й національної ідентичності. Кожен із цих блоків має власну дослідницьку традицію та методологічний інструментарій, що склалися не одночасно і не в єдиному теоретичному просторі. Варто зазначити, що чимало студій досі зосереджені переважно на нормативному вимірі, тоді як емпіричний аналіз залишається менш розвиненим.

Теоретичний фундамент сучасних досліджень мультикультуралізму закладений передусім ліберальними філософами англосаксонської традиції. Кімліка В. розробив систему розмежування «поліетнічних прав» та «прав самоврядування» національних меншин, показавши їхню сумісність із ліберальними принципами¹. Тейлор Ч. обґрунтував поняття «визнання» як ключової умови людської гідності, заклавши основу комунітарного підходу². Абермас Ю. запропонував модель «конституційного патріотизму», за якою

¹Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 26–33.

²Taylor C. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* / ed. A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 25–73.

спільна громадянська ідентичність може існувати незалежно від культурної однорідності³.

Брубейкер Р. здійснив фундаментальний порівняльний аналіз різних моделей громадянства та їхнього впливу на інтеграційні процеси⁴. Голл С. розробив постколоніальний критичний підхід, показавши, як риторика «визнання» може маскувати збереження структурних нерівностей⁵. Бхабха Г. К. ввів поняття «гібридності» та «третього простору» як ключових концептів для розуміння міжкультурних взаємодій⁶. Андерсон Б. обґрунтував конструктивістське розуміння нації як «уявленої спільноти»⁷. Бенхабіб С. критично переосмислила поняття культурних прав з феміністської та демократичної перспективи⁸.

Питання інтеграції та акультурації мігрантів набули самостійного дослідницького статусу завдяки порівняльним студіям у галузі психології міграції. Дж. Беррі виокремив чотири стратегії акультурації – інтеграцію, асиміляцію, сепарацію та маргіналізацію⁹. С. Кастлз та М. Міллер розглянули сучасні міграційні процеси як структурний чинник трансформації держав-націй¹⁰. С. Вертовек обґрунтував, що сучасні мігранти підтримують множинну лояльність і не здійснюють остаточного «вибору» між культурами¹¹.

³Habermas J. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory* / ed. by C. Cronin, P. De Greiff. Cambridge: MIT Press, 1998. P. 105–161.

⁴Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. P. 1–17.

⁵Hall S. *New Ethnicities*. ICA Documents 7: Black Film, British Cinema. London: ICA, 1989. P. 27–31.

⁶Bhabha H. K. *The Location of Culture*. London; New York: Routledge, 1994. P. 36–39.

⁷Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983. P. 6–7.

⁸Benhabib S. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press, 2002. P. 1–23.

⁹Berry J. W. *Immigration, Acculturation, and Adaptation*. *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. № 1. P. 5–34.

¹⁰Castles S., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 4th ed. New York: The Guilford Press, 2009. P. 44–60.

¹¹Vertovec S. *Transnationalism*. London; New York: Routledge, 2009. P. 1–22.

Серед фундаментальних колективних праць вітчизняних дослідників слід виокремити монографію за редакцією В. Кравченко та С. Посохова, де автори аналізують моделі, практики та дискурси мультикультуралізму крізь призму вітчизняних реалій, що дозволяє використати цей досвід для порівняльного аналізу європейських моделей¹². О. Кіндратець аналізує динаміку наукових підходів від мультикультуралізму до нативізму, показуючи, що дослідницький маятник рухається між визнанням різноманіття та реакційними рухами¹³.

Правова складова наукового осмислення мультикультуралізму виявляється тісно пов'язаною з питаннями освіти, виховання та формування суспільних цінностей. А. А. Гринчак у навчальному посібнику з протидії расизму, ксенофобії та екстремізму формує нормативно-правову рамку для розуміння механізмів дискримінації¹⁴. Є. В. Ткаченко у навчальному посібнику з правового захисту національних меншин систематизує міжнародно-правові стандарти¹⁵. Це зумовлює необхідність комплексного підходу, який поєднує нормативно-правовий аналіз із дослідженням педагогічних практик та суспільних установок щодо культурного різноманіття.

А. Хом'як, П. Федорченко-Кутуєв та Т. Коломієць аналізують становище українських трудових мігрантів і біженців у країнах Європи, з'ясовуючи їхні інтеграційні стратегії та рівень правового захисту¹⁶. О. В. Руденко та

¹² (Пере)винайдення мультикультуралізму в Україні: моделі, практики та дискурси / гостьові ред. В. Кравченко, С. Посохов. *Ідеологія і політика*. 2022. № 2(21). 290 с. URL: <https://www.ideopol.org/uk/перевинайдення-мультикультуралізм/>

¹³ Кіндратець О. Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів. *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 7–9. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-1>

¹⁴ Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навч. посіб. Харків, 2018. С. 14–27.

¹⁵ Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин: навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. С. 8–19.

¹⁶ Хом'як А. О., Федорченко-Кутуєв П. В., Коломієць Т. В. Українські трудові мігранти та біженці в країнах Європи: конфліктність міграційних політик у суспільствах модерну. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2024. № 1 (61). С. 25–37. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.1\(61\).306744](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.1(61).306744)

О. О. Маруховська-Картунова досліджують трансформацію системи цінностей у мультикультурному середовищі¹⁷.

Підсумовуючи огляд наукової літератури, слід констатувати, що зарубіжна академічна традиція формує теоретичне підґрунтя сучасних досліджень мультикультуралізму, тоді як українські дослідники лише починають формувати власні концептуальні відповіді на виклики мультикультурної реальності. Теоретичний і правовий виміри мультикультуралізму розроблені значно краще, ніж його емпіричний аналіз; цей дисбаланс особливо відчутний в українській науці, де ситуація масового переміщення громадян накладається на вже існуючий глибокий міграційний фон Західної Європи (зокрема, кризу 2015–2016 років) і є ще надто свіжою для повноцінного систематичного наукового осмислення.

Комплексний характер дослідження зумовив необхідність залучення різнопланового масиву першоджерел, які дозволяють зіставити офіційну політичну стратегію Європейського Союзу з реальними практиками її втілення на національному рівні країн Західної Європи. У структурі джерельної бази дослідження найбільшою є група «Нормативно-правові акти та офіційні документи», в межах якої виокремлено кілька самостійних масивів матеріалів.

Першу групу джерел становлять нормативно-правові акти Європейського Союзу: Директива 2000/43/ЄС¹⁸; Директива 2000/78/ЄС¹⁹; Директива 2001/55/ЄС, вперше активована у 2022 році²⁰; Регламент ЄС 2024/1351 (Міграційний і Асиляційний пакт ЄС)²¹; Інтеграційний закон Німеччини 2016 року: Хартія основних прав ЄС²².

¹⁷ Руденко О. В., Маруховська-Картунова О. О. Вплив мультикультуралізму на трансформацію цінностей у контексті глобального суспільства. *Вісник гуманітарних наук*. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14566101>

¹⁸Council Directive 2000/43/EC. Official Journal of the EU. L 180, 19.7.2000. P. 22–26.

¹⁹Council Directive 2000/78/EC. Official Journal of the EU. L 303, 2.12.2000. P. 16–22.

²⁰Council Directive 2001/55/EC. Official Journal of the EU. L 212, 7.8.2001. P. 12–23.

²¹Regulation (EU) 2024/1351. Official Journal of the EU. L, 2024/1351, 22.5.2024. P. 1–74.

²²Charter of Fundamental Rights of the EU. Official Journal of the EU. C 364, 18.12.2000. P. 1–22.

Друга група – національне законодавство держав-членів: британські Race Relations Act 1976 та Equality Act 2010²³; французький Закон № 2004-228²⁴ та Закон № 2021-1109²⁵; Інтеграційний закон Німеччини 2016 року²⁶.

Третя група – міжнародні договори та стандарти: Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (CETS № 157)²⁷; Конвенція про статус біженців 1951 року²⁸.

Окремі самостійні блоки у структурі використаних джерел утворюють «Офіційні доповіді та звіти», а також «Офіційні статистичні та інформаційно-аналітичні матеріали»: доповідь Сванна «Education for All» (1985)²⁹, дані Євростату³⁰ та аналітичні матеріали Центру Разумкова щодо вимушеної міграції з України³¹.

Ще одну групу становлять «Матеріали засобів масової інформації»: публікації та повідомлення провідних європейських медіа-ресурсів та інформаційних агенцій, які залучені як емпіричне підґрунтя для аналізу поточного суспільно-політичного дискурсу й фіксації динаміки міграційних процесів.

²³Race Relations Act 1976. London: Her Majesty's Stationery Office, 1976. 35 p.; Equality Act 2010. London: The Stationery Office, 2010. 211 p.

²⁴Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004. Journal officiel de la République française. 17.03.2004. P. 5190–5191.

²⁵Loi n° 2021-1109 du 24 août 2021. Journal officiel de la République française. 25.08.2021. P. 1–47.

²⁶Integrationsgesetz vom 31. Juli 2016. Bundesgesetzblatt. Jahrgang 2016. Teil I. Nr. 39. S. 1939–1945.

²⁷Framework Convention for the Protection of National Minorities (CETS No. 157). Strasbourg: Council of Europe, 1995. 18 p.

²⁸Convention Relating to the Status of Refugees. Geneva: United Nations, 1951. 42 p.

²⁹Education for all: Report of the Committee of Enquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Groups (The Swann Report). London: Her Majesty's Stationery Office, 1985. URL: <https://www.education-uk.org/documents/swann/swann1985.html>

³⁰Eurostat. Asylum in the EU Member States: 1.2 million first-time asylum seekers registered in 2016. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7921609/3-16032017-BP-EN.pdf>

³¹Пишуліна О. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту. Частина 1. Вимушені мігранти в гендерному вимірі. Київ : Центр Разумкова, 2024. С. 8–15.

Таким чином, наявна джерельна та наукова база створює необхідні передумови для комплексного аналізу політики мультикультуралізму в країнах Західної Європи, водночас окреслюючи перспективи подальших досліджень, зокрема в аспекті порівняння європейського досвіду з українським контекстом.

1.2. Понятійно-категоріальний апарат та методи дослідження

Будь-яке наукове дослідження потребує чіткого визначення понятійно-категоріального апарату, оскільки від точності та узгодженості вживаних понять залежить логічна послідовність аргументації та можливість порівняння результатів із висновками інших авторів. У цьому дослідженні центральними категоріями є «мультикультуралізм», «культурна ідентичність», «національна ідентичність», «міжкультурний діалог», «інтеграція», «адаптація» та «асиміляція».

Мультикультуралізм як нормативна програма розуміється передусім як державна політика, спрямована на визнання культурного різноманіття та забезпечення рівних прав для етнічних, расових та релігійних меншин. Зокрема, В. Кімліка трактує мультикультуралізм як систему групових прав (поліетнічних прав та прав самоврядування), що доповнює індивідуальні права ліберальної демократії³². Ч. Тейлор наголошує на етиці «визнання» культурних відмінностей як необхідній умові людської гідності та рівності³³. Б. Парех³⁴ і Т. Мудуд³⁵ розглядають мультикультуралізм як «громадянську ідею», що передбачає діалогічне співіснування різних культурних спільнот у межах єдиного політичного простору.

Першочергово слід розмежувати «мультикультуралізм» як описовий концепт, що фіксує факт культурного різноманіття, та «мультикультуралізм» як

³² Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 280 p.

³³ Taylor C. *The Politics of Recognition*. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* / ed. A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 25–73.

³⁴ Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. 409 p.

³⁵ Modood T. *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press, 2007. 160 p.

нормативну програму, що передбачає певну модель управління цим різноманіттям на рівні державної політики.

Оскільки дослідження має компаративний характер і передбачає аналіз національних моделей управління культурним різноманіттям, важливим є також уточнення просторових меж дослідження та принципів відбору держав для порівняння. У межах роботи поняття «Західна Європа» використовується не лише у фізико-географічному, а й у політико-інституційному значенні. Відповідно до геосхеми Статистичного відділу ООН до регіону Західної Європи віднесено Федеративну Республіку Німеччина³⁶. Такий підхід є поширеним і в сучасних міграційних та політичних дослідженнях, де Німеччина розглядається разом із Великою Британією та Францією як одна з ключових західноєвропейських держав, що формували спільний простір повоєнної трудової міграції, інтеграційної політики та розвитку моделей управління культурним різноманіттям³⁷. Уточнення цих територіальних меж є важливим для подальшого коректного порівняння моделей.

Водночас прикладний аналіз зазначених моделей потребує чіткого визначення супутніх категорій, пов'язаних із безпосередніми процесами формування та відтворення ідентичностей у полікультурному просторі. Поняття «культурна ідентичність» у широкому розумінні означає сукупність культурних характеристик, цінностей, практик та уявлень, за допомогою яких індивід або спільнота визначають своє місце у світі. О. В. Запорожченко звертає увагу на те, що інформаційне суспільство суттєво трансформує механізми формування ідентичності особистості, розмиваючи традиційні межі між культурними спільнотами та породжуючи нові гібридні форми ідентифікації³⁸. Н. Петрова

³⁶ Methodology: Standard country or area codes for statistical use (M49). *United Nations Statistics Division*. URL: <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>

³⁷ De Haas H., Castles S., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 6th ed. London: Red Globe Press, 2020. P. 15-28.

³⁸ Запорожченко О. В., Майданюк І. З., Гоян І. М., Петранюк А. І., Ступак О. П. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ. *Культурологічний альманах*. 2023. №4. С. 140. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.18>

пропонує розуміти ідентичність як процес, а не стан – як постійне відтворення та переозначення³⁹. О. Кіндратець та Т. Сергієнко визначають національну ідентичність як необхідну умову збереження та зміцнення державного суверенітету⁴⁰.

Поняття «інтеграція», «адаптація» та «асиміляція» утворюють концептуальний трикутник. Адаптація – це пристосування до нових умов без втрати власної культурної матриці. Асиміляція передбачає поступове розчинення у домінуючій культурі. Інтеграція займає проміжне становище, передбачаючи активну участь мігранта у житті приймаючого суспільства при збереженні елементів власної культури⁴¹. О. Руденко та О. Маруховська-Картунова зауважують, що глобальне суспільство вимагає нових форм міжкультурної комунікації⁴². С. Голл розрізняє два виміри культурної ідентичності: ідентичність як спільне минуле та ідентичність як безперервне становлення⁴³.

Методологічну основу дослідження складає комплекс методів трьох рівнів. На загальнофілософському рівні застосовувалися діалектичний метод, який дозволив розглядати мультикультуралізм у його суперечностях та розвитку, і метод системного аналізу, що уможливив осмислення мультикультуралізму як цілісного явища, пов'язаного з більш широкими процесами – глобалізацією, міграцією та трансформацією держав-націй. Зокрема, системний підхід

³⁹Петрова Н. До питання визначення ідентичностей в історичній ретроспективі. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. Історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 115. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.318027>

⁴⁰Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Національна ідентичність як умова збереження державного суверенітету. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2023. № 35-36. С. 82. DOI: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-78-89>

⁴¹Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. № 1. P. 9-10

⁴²Руденко О. В., Маруховська-Картунова О. О. Вплив мультикультуралізму на трансформацію цінностей у контексті глобального суспільства. *Вісник гуманітарних наук*. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14566101>

⁴³Hall S. Cultural Identity and Diaspora. *Identity: Community, Culture, Difference* / ed. J. Rutherford. London: Lawrence & Wishart, 1990. P. 225.

використовувався при аналізі взаємозв'язку між міграційними потоками, інтеграційними механізмами та суспільною реакцією у вигляді правого популізму.

На загальнотеоретичному рівні центральним є порівняльний метод, застосований при аналізі трьох моделей мультикультуралізму – британської, французької та німецької – з метою виявлення спільних рис та принципів відмінностей. Структурно-функціональний метод використовувався при аналізі конкретних інституційних механізмів. Історичний метод дозволив простежити еволюцію мультикультуралістичних концепцій від першої хвилі їх інституціоналізації у 1970-х роках до сучасного постмультикультуралістичного пошуку.

На прикладному рівні застосовувалися метод аналізу документів (при опрацюванні нормативно-правових актів ЄС та держав-членів, міжнародних конвенцій та аналітичних доповідей) та дискурс-аналіз (при вивченні риторики провідних політичних акторів стосовно питань міграції та ідентичності). Дискурс-аналіз дозволив виявити, яким чином мовні стратегії популістських рухів переосмислюють поняття «культурної загрози», тоді як аналіз документів – прослідкувати, як ці зміни позначаються на конкретних правових нормах.

Поєднання порівняльного, структурно-функціонального та дискурсивного методів забезпечує комплексний підхід до аналізу мультикультурної політики в її теоретичному та практичному вимірах. Розмежування дескриптивного, нормативного та програмного вимірів мультикультуралізму, уточнення відмінностей між інтеграцією, адаптацією та асиміляцією є необхідними аналітичними передумовами для компаративного дослідження національних моделей у наступних розділах роботи.

Отже, чітке розмежування ключових понять та комплексне застосування методів створює надійний теоретичний і методологічний фундамент для подальшого компаративного аналізу національних моделей мультикультуралізму в країнах Західної Європи та їхнього співвідношення з сучасними викликами.

1.3. Концепція мультикультуралізму: сутність, еволюція та основні теоретичні підходи

Мультикультуралізм як концепт виник у науковому та політичному дискурсі другої половини ХХ століття – передусім у Канаді та Австралії – як відповідь на запит постколоніальних та іммігрантських суспільств щодо інституційного визнання культурного різноманіття. У найширшому визначенні мультикультуралізм – це одночасно соціальний факт, нормативна ідеологія та набір конкретних політик, спрямованих на забезпечення рівноправного існування різних культурних груп у межах однієї держави. Перше значення є дескриптивним, друге – нормативним, третє – програмним. О. Кіндратець аналізує динаміку наукових підходів від мультикультуралізму до нативізму, показуючи, що дослідницький маятник рухається між визнанням різноманіття та реакційними рухами⁴⁴.

Умовно можна виокремити чотири етапи розвитку концепції мультикультуралізму. Перший етап (1970–1980-і роки) ознаменувався інституціоналізацією мультикультуралізму в Канаді та Австралії. Другий етап (1990-і роки) характеризувався теоретичним розквітом: саме тоді з'явилися ключові праці Кімліки, Тейлора та Габермаса. Третій етап (2000-і роки) ознаменувався кризою – публічні заяви Меркель, Кемерона та Саркозі про «провал» мультикультуралізму спричинили активні дискусії щодо ефективності існуючих моделей мультикультурної політики. Четвертий етап (від 2010-х до сьогодні) характеризується переосмисленням концепції та пошуком постмультикультуралістичних підходів. Як зазначає С. Вертовек, сучасні суспільства відзначаються зростаючою складністю культурного різноманіття («super-diversity»), що потребує нових механізмів інтеграції та управління соціальною взаємодією. У цих умовах науковий і політичний дискурс

⁴⁴ Кіндратець О. Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів. Політичні дослідження. 2024. № 2 (8). С. 7–9. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-1>

зміщується від оцінки успішності мультикультуралізму до пошуку моделей, здатних поєднати культурний плюралізм із соціальною згуртованістю та громадянською єдністю⁴⁵.

Ліберальний підхід, представлений передусім роботами Вілла Кімліки, виходить із того, що права культурних меншин є похідними від індивідуальних прав людини і тому сумісні з ліберальними принципами нейтральності держави⁴⁶. Кімліка розрізняє «поліетнічні права» та «права самоврядування» для національних меншин. Ця дистинкція важлива для розуміння того, чому ліберальний мультикультуралізм відносно легко інтегрується у конституційні системи ліберальних демократій. Водночас критики вказують, що він не здатний адекватно осмислити ситуації, коли самі культурні спільноти є внутрішньо нерівними.

Комунітарний підхід (Тейлор, МакІнтайр) наголошує на тому, що ідентичність формується у спільноті та через спільноту, а тому визнання культурних відмінностей є необхідною умовою людської гідності. Чарльз Тейлор розробив концепцію «визнання», стверджуючи, що відмова публічно визнавати чийось ідентичність є формою пригнічення⁴⁷. С. Бенхабіб наголосила на внутрішньому різноманітті культурних спільнот: «представники» спільноти часто виражають інтереси лише частини її членів⁴⁸.

Критичний підхід (Голл, Бхабха) піддає сумніву ідею нейтральної держави, вказуючи, що мультикультуралістська риторика нерідко маскує збереження структурних нерівностей. С. Голл показав, що категорія «раси» є

⁴⁵ Vertovec S. Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 61, № 199. P. 84. DOI: 10.1111/j.1468-2451.2010.01749.x.

⁴⁶ Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 26–33.

⁴⁷ Taylor C. *The Politics of Recognition*. *Multiculturalism* / ed. A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 25–73.

⁴⁸ Benhabib S. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press, 2002. P. 99–104.

продуктом колоніальних відносин влади⁴⁹. Г. Бхабха ввів поняття «гібридності» та «третього простору»⁵⁰. Б. Парекх у монографії запропонував концепцію «міжкультурного діалогу» як постійного переговорного процесу між культурними спільнотами та державою⁵¹. Т. Модуд запропонував «громадянський мультикультуралізм», що поєднує визнання культурних відмінностей із наголосом на спільній громадянській ідентичності⁵².

Концепція «інтеркультуралізму», що набула поширення насамперед у квебекському контексті, акцентує на активному діалозі, взаємодії та синтезі культур у спільному публічному просторі. З. Бауман стверджував, що в умовах текучої модерності ідентичність перетворилася на проєкт, а не на успадковану даність⁵³. Дослідники мультикультуралізму та його впливу на освіту наголошують, що освітній вимір є ключовим для практичної реалізації будь-якого з теоретичних підходів⁵⁴.

Таким чином, концепція мультикультуралізму охоплює щонайменше три аналітично розрізнявані рівні: соціальний факт різноманіття, нормативну ідеологію визнання та конкретний набір державних політик. Між ліберальним підходом Кімліки, комунітарним підходом Тейлора та критичним підходом Голла й Бхабхи існують принципові розходження щодо природи культурних прав та ролі держави.

Еволюція концепції від інституціоналізації 1970-х до постмультикультуралістичного пошуку 2010-х засвідчує не відмову від цінності різноманіття, а поглиблення розуміння того, які інституційні форми здатні цю

⁴⁹Hall S. *New Ethnicities*. ICA Documents 7: Black Film, British Cinema. London: ICA, 1989. P. 27–31.

⁵⁰Bhabha H. K. *The Location of Culture*. London; New York: Routledge, 1994. P. 36–39.

⁵¹Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. P. 267–295.

⁵²Modood T. *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press, 2007. P. 1–22.

⁵³Bauman Z. *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press, 2004. P. 11–21.

⁵⁴Сікорська І. М. Мультикультуралізм та його вплив на освіту. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 3(43). С. 133-138. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195705](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195705)

цінність реально втілювати. Концепція інтеркультуралізму пропонує найбільш перспективний вектор переосмислення – від захисту паралельних ідентичностей до стимулювання активного міжкультурного діалогу.

Завершуючи перший розділ, можна сформулювати такі узагальнення. По-перше, наявна наукова база свідчить про значну асиметрію між добре розробленим теоретичним виміром мультикультуралізму та відносно слабким його емпіричним аналізом, особливо в українській науці. По-друге, понятійний апарат дослідження вимагає чіткого розмежування між дескриптивним, нормативним та програмним вимірами мультикультуралізму, а також між суміжними категоріями інтеграції, адаптації та асиміляції.

По-третє, методологічний інструментарій дослідження – поєднання порівняльного, структурно-функціонального, історичного та дискурсивного методів – відповідає складності об'єкта і дозволяє аналізувати мультикультуралізм як у його теоретичних концептуалізаціях, так і у конкретних інституційних та правових формах. По-четверте, три основні теоретичні підходи – ліберальний, комунітарний та критичний – слугуватимуть аналітичними рамками для оцінки конкретних національних моделей у наступних розділах роботи. Саме ці рамки дозволять встановити, яким чином ті самі виклики – масова міграція, радикалізація, правий популізм – відтворюються і вирішуються по-різному у британській, французькій та німецькій моделях управління культурним різноманіттям.

РОЗДІЛ 2

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

2.1. Британська модель мультикультуралізму: формування та політичні наслідки

Британська модель мультикультуралізму належить до найбільш задокументованих і водночас найдискусійніших у сучасній порівняльній політології. Її коріння сягає повоєнних хвиль імміграції з країн Британської Співдружності – Індії, Пакистану, країн Карибського басейну, – що перетворили Велику Британію на одне з перших справді поліетнічних суспільств Західної Європи. Держава відповіла на цей виклик не асиміляційною моделлю французького типу, а поступовим визнанням права різних спільнот зберігати власні культурні практики, мову та релігійні традиції у межах спільного громадянського простору.

Розквіт британського мультикультуралізму припав на 1980–1990-і роки, коли місцеві органи влади – особливо у Лондоні, Бірмінгемі та Лестері – активно впроваджували мультикультурні освітні програми, фінансували етнічні культурні організації та забезпечували представництво меншин в управлінських структурах. У доповіді «Education for All» (1985), підготовленій Комітетом з питань освіти дітей з етнічних меншин під головуванням лорда Свонна, мультикультурну освіту було проголошено одним із ключових завдань для британської шкільної системи⁵⁵. Ідея «race equality» поступово еволюціонувала у ширшу концепцію «diversity», що охоплювала расові, релігійні, гендерні та інші відмінності. Держава визнавала культурні спільноти та фінансувала їхні організації, але нерідко взаємодіяла з ними через самопроголошених «лідерів», легітимність яких усередині самих спільнот була сумнівною. Це породжувало

⁵⁵ Education for all: Report of the Committee of Enquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Groups (The Swann Report). London : Her Majesty's Stationery Office, 1985. URL: <https://www.education-uk.org/documents/swann/swann1985.html>

ефект «консервації» ідентичностей, що ускладнювало внутрішній розвиток і адаптацію громад.

Доповідь Т. Кентла 2001 року «Community Cohesion», підготовлена після заворушень у Бредфорді, Ольдемі та Бернлі, зафіксувала тривожний феномен «паралельних життів»: представники білого населення та етнічних меншин одних і тих самих міст жили у фактичній сегрегації, навчалися у різних школах, відвідували різні місця дозвілля та практично не перетиналися у спільному просторі⁵⁶. Доповідь поставила під сумнів саму ефективність мультикультурної моделі, що заохочувала «паралельне існування», а не активний діалог. Переломним моментом стали теракти 7 липня 2005 року у Лондоні, вчинені молодими людьми, які народилися та вирости у Великій Британії, але ідентифікували себе з транснаціональним джихадистським рухом. Ці події спровокували гостру публічну дискусію про «провал» мультикультуралізму, яка набула офіційного виміру у 2011 році, коли прем'єр-міністр Д. Кемерон у промові на Мюнхенській конференції з безпеки оголосив про крах «державного мультикультуралізму» та необхідність активнішого просування спільних британських цінностей⁵⁷. Критики цього курсу наполягали, що проблема полягала не в мультикультуралізмі як такому, а в соціально-економічній маргіналізації певних спільнот, яка не отримала належної уваги за часів захоплення культурним різноманіттям.

У відповідь на кризу мультикультурної парадигми британська влада посилила інтеграційний компонент міграційної політики, запровадивши систему оцінювання громадянської інтеграції нових резидентів⁵⁸. Практичним інструментом реалізації цього підходу став тест «Life in the UK», що перевіряє

⁵⁶Cantle T. *Community Cohesion: A Report of the Independent Review Team*. London: Home Office, 2001. P. 9–18.

⁵⁷Cameron D. *Speech at the Munich Security Conference, 5 February 2011*. GOV.UK. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>

⁵⁸Joppke C. *Beyond National Models: Civic Integration Policies for Immigrants in Western Europe*. *West European Politics*. 2007. Vol. 30(1). P. 1–22. DOI: 10.1080/01402380601019613.

знання британської культури, історії та цінностей як передумову натуралізації⁵⁹. Ця практика символізувала зсув від «права на відмінність» до вимоги демонстрації «спільного знаменника» ідентичності. Разом із тим дослідники зафіксували суперечність: тест перевіряв переважно фактичні знання, а не реальну «інтегрованість», і не міг замінити структурних заходів щодо подолання нерівності.

Референдум щодо Brexit у червні 2016 року надав питанням мультикультуралізму та міграції нового, загальнонаціонального виміру. Прихильники виходу з ЄС активно апелювали до образу «відновлення контролю» над міграцією та захисту «британськості», тоді як прихильники збереження членства наголошували на економічних та культурних вигодах відкритості. Голосування показало глибокі розломи між поколіннями, регіонами та класовими групами, виявивши, що суперечки про культурну ідентичність є живим нервом британської політики⁶⁰. Парадокс полягав у тому, що після формального завершення Brexit у 2020 році рівень легальної міграції не лише не зменшився, а зріс – чисте міграційне сальдо у 2022 році сягнуло рекордних 745 тисяч осіб: вихід з ЄС змінив переважно кваліфікованих європейців мігрантами з Азії та Африки, яких ринок праці вимагав не менше⁶¹.

Перемога лейбористів на виборах 2024 року під керівництвом Кіра Стармера позначила риторичний розворот: нова адміністрація відмовилася від дискусійної схеми депортації шукачів притулку до Руанди, запровадженої урядом Сунака відповідно до Закону про незаконну міграцію 2023 року⁶². Утім «розворот» стосувався скоріше риторики та конкретного інструменту, ніж

⁵⁹ Home Office. *Life in the United Kingdom: A Guide for New Residents*. 3rd ed. London: The Stationery Office, 2013. P. 5–7.

⁶⁰ Clarke H., Goodwin M., Whiteley P. *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. P. 72–91.

⁶¹ Bentham M. Net migration hit record level of 745,000 in 2022, revised estimate shows. *The Standard*. 2023. 23 Nov. URL: <https://www.standard.co.uk/news/politics/net-migration-2022-brexit-ons-estimate-border-b1122248.html>

⁶² UK Government. *Illegal Migration Act 2023*. London: The Stationery Office, 2023. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/37>

засадничого курсу на жорсткіший контроль міграції: лейбористи декларували системну реформу, а не повернення до класичного мультикультуралізму. Реальна культурна різноманітність британського суспільства продовжує вимагати адекватних управлінських відповідей, навіть якщо саме слово «мультикультуралізм» остаточно вийшло з офіційного вжитку.

Інституційна спадщина британського мультикультуралізму залишається помітною попри риторичний відступ: Акт про рівність 2010 року консолідував антидискримінаційне законодавство і закріпив поняття «захищених характеристик», що охоплюють расу, релігію, етнічне походження тощо⁶³. Комісія з рівності та прав людини (EHRC) є розвиненим інституційним механізмом правозастосування, якого бракує більшості континентальних аналогів. Це свідчить про те, що навіть після офіційного відречення від мультикультуралізму правові механізми, що з нього вирости, продовжують функціонувати та захищати меншини від дискримінації.

Важливим, але часто недооціненим виміром британської моделі є роль місцевого самоврядування. Саме на рівні муніципалітетів – а не центрального уряду – формувалися найбільш інноваційні практики міжкультурного діалогу, від «культурних навігаторів» до програм залучення релігійних громад до вирішення місцевих конфліктів. Децентралізований характер британської системи означає, що поряд зі спільнотами, де мультикультуралізм реально функціонує, існують і ті, де «паралельні життя» є стійкою реальністю. Зіставлення досвіду Лестера – де міжетнічна взаємодія загалом оцінюється позитивно і місто часто наводять як успішний приклад «мультикультурної моделі» – та Бредфорда, де напруженість і сегрегація зберігаються, є наочним свідченням цієї неоднорідності⁶⁴.

⁶³Equality Act 2010. London: The Stationery Office, 2010. 211 p.

⁶⁴Bonney R., Le Goff W. Leicester's Cultural Diversity in the Context of the British Debate on Multiculturalism. *International Journal of Diversity in Organisations, Communities and Nations*. 2007. Vol. 6. № 6. P. 1–12. URL: https://www.researchgate.net/publication/233843235_Leicester%27s_Cultural_Diversity_in_the_Context_of_the_British_Debate_on_Multiculturalism

Аналіз британської моделі засвідчує, що визнання культурних спільнот як колективних суб'єктів та розвинена антидискримінаційна інфраструктура є необхідними, але недостатніми умовами успішної інтеграції. Без системного подолання соціально-економічної маргіналізації мультикультурна риторика ризикує законсервувати нерівності замість їх подолання. Досвід Доповіді Кентла, скасування схеми депортації шукачів притулку до Руанди та парадокс пост-брекзитного зростання міграції свідчать про те, що реальне управління культурним різноманіттям не може бути замінене ані ідеологічним захопленням мультикультуралізмом, ані реакційними обмежувальними заходами – воно вимагає терплячої, структурно зорієнтованої соціальної політики.

2.2. Французька модель інтеграції та її суперечності в контексті мультикультуралізму

Французька модель інтеграції ґрунтується на республіканській традиції, що визнає лише індивідів як суб'єктів права, відмовляючись від будь-якого офіційного визнання групових ідентичностей у публічному просторі. Ця традиція сягає Французької революції з її проголошенням універсального громадянства, що стоїть понад усіма партикулярними ідентичностями – расовими, етнічними, релігійними чи регіональними. Концепт «laïcité» – світськість держави – є центральним елементом цієї моделі: він передбачає не просто відокремлення церкви від держави, але й витіснення всіх релігійних проявів із публічного простору до приватної сфери. Мігрант, що приїжджає до Франції, може зберігати будь-яку культурну ідентичність приватно, але у публічному просторі від нього очікується прийняття республіканських цінностей і норм. У французькому законодавстві навіть збирання етнічної та расової статистики є обмеженим, оскільки будь-яка класифікація громадян за культурною ознакою суперечить принципу республіканської рівності⁶⁵.

⁶⁵ Ethnic-based statistics. *Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE)*. 2016. URL: <https://www.insee.fr/en/information/2388586>

Практична реалізація французької моделі виявила глибоке розходження між універсалістською риторикою рівності та реальним досвідом дискримінації, з яким стикаються вихідці з колишніх французьких колоній – передусім з Північної та Субсахарської Африки. Попри офіційну відмову від визнання расових та етнічних категорій, соціологічні дослідження незмінно фіксують значно вищий рівень безробіття, бідності та поліцейського контролю серед осіб з міграційним корінням⁶⁶. Заворушення у паризьких передмістях 2005 року, що охопили понад 300 міст, стали найдраматичнішим симптомом цього розриву між республіканськими обіцянками та соціальною реальністю. Промовистою є позиція самих французьких урядовців: у 2015 році тодішній прем'єр-міністр Мануель Вальс після терактів назвав ситуацію в передмістях «територіальним, соціальним та етнічним апартеїдом»⁶⁷ – визнавши, таким чином, що французька універсалістська модель де-факто породила жорстку просторову та соціальну сегрегацію. Мешканці «банлье» сприймали французьку вимогу «інтеграції» як одностороннє зобов'язання відмовитися від власної ідентичності без реального доступу до суспільних можливостей.

«Закон про заборону релігійних символів у державних школах» 2004 року⁶⁸ та «Закон про заборону повного закривання обличчя у публічних місцях» 2010 року⁶⁹ стали найбільш резонансними проявами французької «laïcité» та спровокували широку міжнародну дискусію про межі між секуляризмом та

⁶⁶ Cusset P.-Y., Garner H., Harfi M., Lainé F., Marguerit D. Young People with Immigrant Backgrounds: What Are the Barriers to Their Economic Integration? Policy Brief. Paris : France Stratégie, 2015. P. 2–10. URL: https://www.strategie-plan.gouv.fr/files/files/Publications/English%20Articles/Policy%20brief%20-%20Young%20people%20with%20immigration/notes_danalyse_-_hors_serie_-_mars_2015_-_gb_-_16p_-_web.pdf

⁶⁷ Sandford A. 'Ethnic apartheid' exists in France, says PM Manuel Valls. *Euronews*. 2015. 20 Jan. URL: <https://www.euronews.com/2015/01/20/ethnic-apartheid-exists-in-france-says-pm-manuel-valls>

⁶⁸ Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles publics. Journal officiel de la République française. 17.03.2004. P. 5190–5191.

⁶⁹ Loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public. Journal officiel de la République française. 12.10.2010. P. 18344.

дискримінацією. Прихильники законів стверджували, що вони захищають нейтральність республіканського публічного простору. Критики наполягали, що заборона хіджабу у школах дискримінує саме мусульманських жінок та дівчат⁷⁰. Парадокс французької моделі полягає у тому, що прагнення до нейтральності само по собі є культурно специфічним вибором, що відображає секулярну та індивідуалістичну версію суспільного ладу. Інституційним відображенням цього підходу є система «пріоритетних освітніх зон» (ZEP): оскільки збирати етнічну статистику заборонено, уряд намагається вирівнювати нерівності через географічний критерій – додаткові ресурси виділяються школам у «соціально вразливих районах», які де-факто є районами концентрованої міграції⁷¹.

Терористичні атаки 2015–2016 років – на редакцію «Шарлі Ебдо», концертний зал Bataclan та в Ніщі – поглибили суспільну кризу, породивши запит на жорсткіші інтеграційні вимоги. Принципово нову ідеологічну рамку заклала промова президента Е. Макрона у Ле-Мюро у жовтні 2020 року: вперше на найвищому рівні було офіційно визнано загрозу «сепаратизму» – спроби релігійних громад створити паралельне суспільство з власними нормами, що суперечать республіканській конституції⁷². Саме ця промова заклала ідеологічне підґрунтя для прийняття Закону «на підтримку республіканських принципів» 2021 року⁷³, що запровадив жорсткіший контроль над фінансуванням іноземних релігійних організацій та механізм «Республіканського зобов'язання» для асоціацій, що отримують державне фінансування. Крім того, Французька рада мусульманського культу підписала Хартію принципів ісламу у Франції –

⁷⁰ Thomas E. R. Keeping Identity at a Distance: Explaining France's New Legal Restrictions on the Islamic Headscarf. *Ethnic and Racial Studies*. 2006. Vol. 29. № 2. P. 241–242, 251–253. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870500465355>.

⁷¹ Bénabou R., Kramarz F., Prost C. The French zones d'éducation prioritaire: Much Ado About Nothing? *Economics of Education Review*, 28(3). 2009. P. 345–356. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2008.04.005>

⁷² La République en actes: discours du Président de la République sur le thème de la lutte contre les séparatismes. *Élysée*. 2020. October 2. URL: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes>

⁷³ Loi n° 2021-1109 du 24 août 2021 confortant le respect des principes de la République. Journal officiel de la République française. 25.08.2021. P. 1–47.

документ, що підтверджує відповідність ісламської практики республіканським нормам і є спробою інституціоналізувати лояльний державі іслам⁷⁴. Аналітики зафіксували суперечність: закон декларував захист республіканських цінностей, однак на практиці непропорційно зачіпав мусульманські громади та правозахисні організації.

Президентська кампанія 2022 року, а згодом парламентські вибори 2024 року виявили масштаби зміщення французького суспільно-політичного поля вправо: Марін Ле Пен у другому турі президентських виборів 2022 року набрала 41,45% голосів – рекордний результат для крайнє правих⁷⁵. Партія «Національне об'єднання» на дострокових парламентських виборах 2024 року посіла перше місце за кількістю голосів, хоча й не здобула абсолютної більшості завдяки тактичному «республіканському фронту»⁷⁶. Цей результат є симптоматичним: правий популізм у Франції напряду пов'язаний із дискурсом про «провал» інтеграції та загрозу «ісламізації». У публічному та політичному просторі це часто оформлюється як протиставлення республіканських ідеалів універсалізму соціальній реальності міграційних і постміграційних спільнот, що створює живильне середовище для радикалізації правопопулістських наративів. Як показують аналітичні дослідження Brookings Institution, страх ісламу та міграції є одним із ключових факторів, що структурно підтримують зростання правого популізму в Європі, включно з Францією, де інтеграційна проблематика регулярно інтерпретується через призму культурної «несумісності» та безпекових загроз⁷⁷. Масштабні заворушення у червні–липні 2023 року після

⁷⁴ Ben Ahmed L. La «charte des principes pour l'Islam de France» signée à l'Elysée. *Agence Anadolu*. 18 janvier 2021. URL: <https://www.aa.com.tr/fr/monde/la-charte-des-principes-pour-l-islam-de-france-sign%C3%A9e-%C3%A0-l-elys%C3%A9e-/2114179>

⁷⁵ Les élections en France. Présidentielle 2022 : résultats du 2^d tour. *Ministère de l'Intérieur de la République française*. URL: <https://www.archives-resultats-elections.interieur.gouv.fr/resultats/presidentielle-2022/FE.php>

⁷⁶ Mişcoiu S., Gherghina S. Candidate withdrawal in the French 2024 national legislative elections. *French Politics*, 23. 2025. P. 40–57. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41253-024-00272-1>

⁷⁷ Brookings Institution. The role of Islam in European populism: How refugee flows and fear of Muslims drive right-wing support. 2019. URL: <https://www.brookings.edu/articles/the-role-of-islam-in-european-populism-how-refugee-flows-and-fear-of-muslims-drive-right-wing-support>

вбивства поліцією 17-річного Наеля Мерзука у Нантері наочно показали, що структурний конфлікт у «банльє» не зменшився попри всі реформи.

Інституційна пастка французької моделі проявляється найбільш виразно саме у сфері освіти. Попри формально рівні можливості, учні з «банльє» навчаються у школах із значно меншими ресурсами, нижчим рівнем підготовки вчителів та вищою плинністю педагогічного складу⁷⁸. Система «grandes écoles», що готує французьку еліту, залишається практично закритою для дітей мігрантів попри номінально меритократичні принципи відбору. Це означає, що нерівність відтворюється через «нейтральні» інституції, не пов'язані жодною мірою з культурним визнанням чи його відсутністю.

Парадокс французького підходу до даних є не лише філософським, але й суто практичним: відсутність дозволу на збір етнічної статистики позбавляє державу інструменту для виявлення й вимірювання дискримінації. Тоді як британські, нідерландські та шведські органи влади можуть відстежувати нерівності за ознакою раси чи етнічного походження й оцінювати ефективність антидискримінаційних заходів, французькі адміністрації мусять звертатися до географічних проксі, що дають неповну картину. Ця «сліпота до раси» обертається на практиці нездатністю системи побачити власні структурні збої⁷⁹.

Французька модель переконливо демонструє суперечність послідовного універсалізму: прагнення до нейтральності публічного простору, не підкріплене активними механізмами вирівнювання можливостей, відтворює структурні нерівності у замаскованій формі. Заяви М. Вальса про «апартеїд» та Е. Макрона про «сепаратизм» є не риторичними перебільшеннями, а офіційним визнанням того, що республіканська модель інтеграції зазнала системної кризи. Водночас вона демонструє певну стійкість: концепт «laïcité» і надалі структурує

⁷⁸ Oberti M., Préteceille E., Rivière C. Les effets de la ségrégation urbaine sur les inégalités scolaires en Île-de-France. *Revue française de pédagogie*. 2012. № 179. P. 5–23. URL: <https://journals.openedition.org/rfp/3503>

⁷⁹ Simon P. The choice of ignorance: the debate on ethnic and racial statistics in France. *European Journal of Social Theory*. 2008. Vol. 11, No. 1. P. 7–31. DOI: <https://doi.org/10.1177/1350506807084639>

французький публічний дискурс і забезпечує спільний нормативний знаменник, відсутній у більш плюралістичних системах.

2.3. Німецька модель мультикультуралізму: трансформація під впливом міграційних процесів

Німецька модель управління культурним різноманіттям зазнала однієї з найсуттєвіших трансформацій серед країн Західної Європи, рухаючись від майже повного заперечення самого міграційного характеру суспільства до поступового визнання реальності та розробки системних інтеграційних механізмів. Протягом десятиліть після Другої світової війни Федеративна Республіка Німеччина залучала мільйони «гастарбайтерів» – тимчасових трудових мігрантів з Туреччини, Греції, Італії та інших країн – при офіційній доктрині: «Німеччина не є країною імміграції»⁸⁰. Ця установка означала, що ані держава, ані суспільство не розробляли довгострокових інтеграційних інструментів. Реальність виявилася принципово іншою: значна частина «гастарбайтерів» осіла назавжди, їхні діти та онуки народилися і вирости в Німеччині, проте тривалий час не мали автоматичного права на громадянство через принцип «права крові» (*ius sanguinis*). З точки зору порівняльної політології, до 2000 року Німеччина розвивалася як етнокультурна нація, де громадянство визначалося походженням. Реформа законодавства про громадянство 2000 року, що ввела елементи «права землі» (*ius soli*), стала першим офіційним визнанням переходу до громадянської (політичної) моделі нації.

Термін «Multikulti» («мультикультуралізм») набув поширення у Західній Німеччині наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років як позначення лівоцентристської ідеї культурного різноманіття як суспільного збагачення.

⁸⁰Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. P. 50–72.

Однак ця ідея ніколи не стала офіційною державною доктриною у ФРН⁸¹. Знаменита заява А. Меркель 2010 року про те, що мультикультуральне суспільство «зазнало абсолютного провалу», набула символічного значення у загальноєвропейській дискусії – хоча аналітики зафіксували суперечність між цією риторикою і прагматичними діями уряду: саме у 2000-і роки Німеччина послідовно розвивала мовні курси, інтеграційні програми та механізми визнання іноземних кваліфікацій⁸². Декларативне заперечення мультикультуралізму поєднувалося таким чином із фактичним розширенням інтеграційної інфраструктури.

Міграційна криза 2015–2016 років, коли Німеччина прийняла понад мільйон шукачів притулку переважно із Сирії, Афганістану та Іраку, стала найбільшим стресовим тестом для німецької інтеграційної системи⁸³. Рішення Меркель відкрити кордони та оголосити «Wir schaffen das» («Ми зможемо це зробити») перетворилося на маніфест певного бачення Європи. Підйом правопопулістської «Альтернативи для Німеччини» безпосередньо пов'язаний із цією кризою: партія капіталізувала суспільне незадоволення темпом культурних змін та легітимізувала нативістський дискурс, що раніше вважався табуйованим з огляду на нацистське минуле. Дослідники підкреслюють, що вимушені мігранти та трудові мігранти опинялися у принципово відмінному становищі, що ускладнювало вироблення єдиної інтеграційної стратегії⁸⁴.

⁸¹ Schulte A. Multikulturelle Gesellschaft: Chance, Ideologie oder Bedrohung? *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 1990. № 23–24. S. 3–11. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/535265/multikulturelle-gesellschaft-chance-ideologie-oder-bedrohung/>

⁸² Hanewinkel V. Integration und Integrationspolitik in Deutschland. *Bundeszentrale für politische Bildung (bpb)*. 08.12.2021. URL: <https://www.bpb.de/themen/migration-integration/regionalprofile/deutschland/344036/integration-und-integrationspolitik-in-deutschland/>

⁸³ Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF). *Das Bundesamt in Zahlen 2015*. Nürnberg: BAMF, 2016. S. 12–30.

⁸⁴ Мартовицька Н. В., Гордєєва Т. Є. Німецька модель соціальної роботи з мігрантами та її адаптаційний потенціал для України: інструменти інтеграції, виклики та перспективи. *Соціальна робота та психологія: освіта і наука*. 2025. №2. С. 35–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-2-6>

Концепція «Leitkultur» – «провідної культури» як набору базових цінностей, яких мають дотримуватися всі мешканці країни, – виникла у суспільно-політичному дискурсі ФРН ще наприкінці 1990-х років і відображає пошук спільного нормативного знаменника для поліетнічного суспільства. На відміну від французької «laïcité», що визначає себе через нейтральність і виключення, «Leitkultur» декларує позитивний зміст: демократичні цінності, верховенство права, рівність чоловіків і жінок. Відповіддю на міграційну кризу 2015–2016 років став комплексний «Інтеграційний закон» 2016 року, що запровадив обов’язкові мовні та інтеграційні курси для шукачів притулку, розширивши водночас їхні права на ринку праці⁸⁵. Ключовою перевагою німецької системи є розвинена мережа «міграційних консультаційних центрів» та «молодіжних міграційних служб», що надають індивідуалізовану підтримку на різних етапах інтеграції.

Закон 2024 року, що запровадив можливість подвійного громадянства⁸⁶, завершив багаторічний перехід від етнокультурної до громадянської моделі нації і зафіксував остаточне визнання Німеччиною себе країною імміграції. Водночас «культура вітання» (Willkommenskultur) – феномен масової громадської підтримки біженців у 2015 році – поступово змінилася втомую від інтеграційних зусиль і запитом на впорядкування. Дострокові вибори лютого 2025 року на тлі загострення дискусії про нелегальну міграцію після терактів у Золінгені та Аугсбурзі (2024) призвели до перемоги ХДС/ХСС та значного посилення «АдН», яка набрала понад 20% голосів⁸⁷. Новий уряд під керівництвом Фрідріха Мерца розпочав суттєве жорсткіння прикордонного контролю та обмеження прийому шукачів притулку – демонструючи, що маятник між відкритістю та обмеженнями продовжує коливатися.

⁸⁵Integrationsgesetz vom 31. Juli 2016. Bundesgesetzblatt. Jahrgang 2016. Teil I. Nr. 39. S. 1939–1945.

⁸⁶Bundesministerium des Innern. Gesetz zur Modernisierung des Staatsangehörigkeitsrechts, 22. März 2024. Bundesgesetzblatt. 2024. Teil I. Nr. 104.

⁸⁷ Bundeswahlleiter. Ergebnisse der Bundestagswahl 2025. URL: <https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2025.html>

Питання прийому та інтеграції українських біженців набуло у Німеччині особливого значення: країна прийняла близько 1,1–1,2 мільйона українських переміщених осіб станом на кінець 2024 року⁸⁸. З правової точки зору їхній статус є унікальним: Директива ЄС про тимчасовий захист 2001/55/ЄС надає їм право на проживання, роботу, освіту та соціальні послуги без проходження стандартної процедури надання притулку⁸⁹, що принципово відрізняє їх від сирійських або афганських біженців 2015–2016 років. Попри загалом позитивне ставлення суспільства, українські переміщені особи стикаються з системними труднощами: нострифікацією дипломів, бюрократичними процедурами та мовним бар'єром⁹⁰. Питання про те, чи повернуться ці люди після завершення війни, чи залишаться і стануть новою хвилею імміграції, залишається відкритим і матиме далекосяжні наслідки для конфігурації German Willkommenskultur («Німецька гостинна культура»).

Порівнюючи німецький та французький підходи до подолання наслідків соціальної маргіналізації мігрантів, варто зафіксувати принципову відмінність інструментарію. Тоді як Франція намагається обходити «видимість» етнічних відмінностей через географічне таргетування, Німеччина розробляє програми підтримки конкретних груп (турецькомовна молодь, арабськомовні жінки) не визнаючи їх офіційно групами, а розглядаючи як носіїв певних мовних та соціальних бар'єрів. Цей підхід є методологічно виваженішим, однак також не позбавлений ризику стигматизації.

Роль церков і релігійних організацій у німецькому інтеграційному процесі є суттєво більшою, ніж у Франції: протестантська «діаконія» та католицька «Каритас» є ключовими постачальниками соціальних послуг для мігрантів, а

⁸⁸ Ukraine's Strategic Response to the Displacement Crisis : International Migration Outlook 2025 : Full report. *OECD*. 2025. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/en/publications/ukraine-s-strategic-response-to-the-displacement-crisis_9b773da4-en.html

⁸⁹ Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection. *Official Journal of the EU*. L 212, 7.8.2001. P. 12–23.

⁹⁰ Пишуліна О. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту. Частина 1. Вимушені мігранти в гендерному вимірі. Київ : Центр Разумкова, 2024. С. 18–30.

ісламські організації поступово інтегруються у цю систему через систему релігійної освіти у школах окремих земель⁹¹. Це відображає федеральний характер ФРН, де землі мають широкі повноваження у сфері освіти та соціальної політики, що породжує значну різноманітність підходів між, наприклад, Баварією та Берліном.

Аналіз трансформації німецької моделі дозволяє сформулювати три узагальнення. По-перше, відстрочене визнання реальності імміграції дорого обходиться суспільству: десятиліття заперечення сформували структурні бар'єри, подолання яких потребує значних ресурсів і часу. По-друге, прагматичний системний підхід до інтеграції є ціннішим за ідеологічну послідовність: Інтеграційний закон 2016 року є прикладом управлінської відповіді на виклик, що перевищує риторіку. По-третє, навіть найрозвиненіша інтеграційна інфраструктура є вразливою до популістського тиску при виникненні безпекових інцидентів – що є застереженням проти надмірного покладання на інституційні механізми без паралельної роботи з суспільними установками.

2.4. Роль Європейського Союзу у формуванні підходів до мультикультурної політики

Європейський Союз, не маючи єдиної компетенції в сфері культурної політики, суттєво впливає на практику мультикультуралізму через інструменти міграційного регулювання, антидискримінаційного законодавства та фінансової підтримки. Таким чином, міграційна політика ЄС стає непрямим, але потужним фактором трансформації підходів до культурного різноманіття в країнах-членах.

Європейський Союз як наднаціональне утворення відіграє специфічну і суперечливу роль у формуванні підходів до мультикультурної політики своїх держав-членів: з одного боку, він встановлює мінімальні правові стандарти

⁹¹ Sachverständigenrat deutscher Stiftungen für Integration und Migration (SVR). *Viele Götter, ein Staat: Religiöse Vielfalt und Teilhabe im Einwanderungsland. Jahresgutachten 2016 mit Integrationsbarometer*. Berlin : SVR GmbH, 2016. 220 S. URL: http://www.svr-migration.de/wp-content/uploads/2016/04/SVR_JG_2016-mit-Integrationsbarometer_WEB.pdf

захисту меншин та мігрантів, з іншого – залишає значну свободу розсуду у виборі конкретних моделей. Законодавча основа ЄС включає Директиву про расову рівність 2000 року⁹² та Директиву про рівне ставлення у сфері зайнятості⁹³, що встановлюють мінімальні антидискримінаційні стандарти. Питання про те, якою має бути модель інтеграції – асиміляційною, мультикультурною чи інтеркультурною, – залишається поза компетенцією ЄС і вирішується на національному рівні. У науковій літературі ця архітектура розглядається як фундаментальний компроміс між прагненням до спільного правового простору та збереженням культурного суверенітету держав-членів.

Таким чином, Міграційний пакт 2024 року та політика зміцнення зовнішніх кордонів, хоча й спрямовані насамперед на контроль потоків, об'єктивно обмежують масштаби культурного різноманіття, з яким стикаються держави-члени. Посилення селективності міграції фактично означає звуження простору для реалізації мультикультурної моделі, переводячи акцент з інтеграції вже присутніх меншин на запобігання появі нових.

Загальноєвропейська система надання притулку (CEAS) є спробою гармонізувати стандарти розгляду заяв про притулок та умови прийому шукачів притулку. Однак практика її функціонування виявила глибокі розриви між декларованими стандартами та реальним рівнем захисту у різних країнах. Дублінський регламент, що зобов'язує розглядати заяву про притулок у першій країні ЄС прибуття, непропорційно навантажує прикордонні держави – Грецію, Італію, Іспанію. Міграційний пакт ЄС, схвалений у квітні 2024 року після кількох років складних переговорів⁹⁴, є спробою системної реформи CEAS: він передбачає обов'язковий механізм солідарності між державами-членами, прискорені процедури розгляду заяв та посилену систему повернення. Після

⁹²Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. Official Journal of the EU. L 180, 19.7.2000. P. 22–26.

⁹³Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. Official Journal of the EU. L 303, 2.12.2000. P. 16–22.

⁹⁴Regulation (EU) 2024/1351 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on asylum and migration management. Official Journal of the EU. L, 2024/1351, 22.5.2024. P. 1–74.

2022 року ЄС вперше активував Директиву про тимчасовий захист 2001/55/ЄС⁹⁵, надавши мільйонам українських переміщених осіб право на проживання, роботу та доступ до соціальних послуг без стандартної процедури надання притулку.

У науковій аналітиці важливим інструментом для осмислення еволюції позиції ЄС є концепт «безпековізації» (securitization), введений у обіг Б. Буза, О. Вевером: йдеться про процес, у якому певне явище – у цьому випадку міграція – перефреймується з соціальної проблеми на екзистенційну загрозу, що виправдовує надзвичайні заходи⁹⁶. Аналітики фіксують, що Міграційний пакт 2024 року відображає глибше домінування безпекового виміру над гуманітарним: прискорені прикордонні процедури та ширше застосування утримання під вартою суперечать міжнародним стандартам захисту. Ухваленню пакту передувала гострий інституційний конфлікт «Схід–Захід» всередині ЄС: країни Вишеградської четвірки – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина – систематично блокували механізми обов’язкового перерозподілу біженців⁹⁷, апелюючи до культурної однорідності власних суспільств і права на «суверенне» формування складу населення.

Активація Директиви про тимчасовий захист для українців є безпрецедентним рішенням, що породило у науковому середовищі дискусію про «подвійні стандарти»: критики зазначали, що схожа солідарність не виявлялася щодо сирійських, афганських чи африканських біженців, а сам вибір застосовувати директиву залежав від геополітичної близькості та сприйняття «культурної спорідненості» України та ЄС. Хартія основних прав ЄС⁹⁸, що стала юридично обов’язковою після Лісабонського договору, закріплює широкий спектр прав, включаючи культурні та релігійні виміри ідентичності. Водночас

⁹⁵ Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection. Official Journal of the EU. L 212, 7.8.2001. P. 12–23.

⁹⁶ Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner, 1998. P. 21–42.

⁹⁷ Joint Statement of the Heads of Government of the Visegrad Group Countries. *The Visegrad Group*. 2015. URL: <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/2015/joint-statement-of-the>

⁹⁸ Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the EU. C 364, 18.12.2000. P. 1–22.

дискусія про «загальноєвропейські цінності» нерідко набуває виключного характеру. Зовнішні деструктивні актори активно використовують дискурс про «кризу цінностей» для делегітимізації ЄС та демонстрації нібито внутрішніх суперечностей ліберальної демократії, що перетворює питання мультикультуралізму та міграції на геополітичне поле боротьби.

Посилення прикордонного контролю, закріплене у Міграційному пакті 2024 року, є проявом ширшої тенденції до формування того, що у класичній політологічній метафорі дістало назву «Fortress Europe» – Європи-фортеці⁹⁹: ЄС зміцнює зовнішні кордони при одночасному збереженні вільного руху всередині Шенгенського простору. Ця логіка означає, що управління різноманітням дедалі більше визначається на рубежі допуску, а не у просторі інтеграції. Критики вказують, що подібний підхід перекладає відповідальність за «відбір» мігрантів на бюрократичні процедури, тоді як реальне включення або виключення відбувається не на кордоні, а у щоденних взаємодіях у школах, на ринках праці та у сусідських спільнотах.

Окремого аналізу заслуговує роль Агентства ЄС з питань основних прав (FRA) та Європейського інституту з питань рівності між чоловіками і жінками (EIGE) у формуванні аналітичної бази для оцінки ефективності інтеграційних політик. FRA регулярно публікує порівняльні дані про дискримінацію, расистські злочини та соціальне становище мігрантів і меншин у державах-членах, фактично надаючи ту саму «етнічну статистику», яку Франція не може збирати на національному рівні. Це свідчить про те, що на рівні ЄС існує наднаціональний аналітичний інструментарій, якого бракує окремим державам-членам, і що централізація певних функцій моніторингу може бути рішенням проблем, породжених культурним суверенітетом.

Нарешті, важливим структурним виміром ролі ЄС є фінансування програм інтеграції через Фонд з питань притулку, міграції та інтеграції (AMIF). Ці кошти

⁹⁹ Geddes A. *The Politics of Migration and Immigration in Europe*. London: SAGE, 2003. P. 130–140.

дозволяють державам-членам розробляти та впроваджувати заходи, які без фінансової підтримки ЄС не відбулися б, зокрема мовні програми, міжкультурні медіаторські служби та програми визнання кваліфікацій. Таким чином, ЄС впливає на конкретні інтеграційні практики, не визначаючи їхніх ідеологічних основ – що є унікальним прикладом «м'якої» гармонізації через фінансові стимули.

Порівняльний аналіз трьох національних моделей мультикультуралізму та ролі ЄС засвідчив, що кожна з моделей є продуктом специфічного соціально-історичного контексту і не може бути механічно перенесена в інше середовище. Британська модель, найбільш послідовно мультикультурна, виробила розвинену антидискримінаційну інфраструктуру та визнання культурних спільнот як колективних суб'єктів, але виявилася вразливою до формування «паралельних суспільств» і не зуміла запобігти соціально-економічній маргіналізації частини меншинних спільнот. Доповідь Кентла 2001 року і теракти 2005 року стали переломними точками, після яких офіційний дискурс перейшов від «управління різноманіттям» до «суспільної єдності».

Французька модель, найбільш асиміляціоністська, демонструє парадокс послідовного універсалізму: заборона на збір етнічної статистики позбавляє державу інструментів для виявлення структурних нерівностей, а «нейтральність» публічного простору виявляється культурно специфічним вибором, що де-факто привілейовує секулярну та індивідуалістичну традицію. Заяви прем'єр-міністра Вальса про «апартеїд» у передмістях і запровадження «антисепаратистського» закону 2021 року засвідчили, що держава змушена визнавати власні структурні збої, навіть не маючи інституційних інструментів для їх системного усунення.

Німецька модель, найбільш прагматична, пройшла найвиразнішу еволюцію: від заперечення самого міграційного характеру суспільства до запровадження подвійного громадянства у 2024 році. Інтеграційний закон 2016 року і розвинена мережа консультаційних служб є свідченнями управлінської зрілості, однак виборчий успіх АдН після терактів 2024 року нагадує, що навіть

найрозвиненіша інтеграційна інфраструктура не захищає від популістської мобілізації при виникненні безпекових криз.

На рівні ЄС спостерігається фундаментальна суперечність між прагненням до спільних стандартів і реальним плюралізмом підходів між державами-членами. Безпековізація міграції, закріплена в Пакті 2024 року, відображає домінування логіки контролю над логікою включення. Водночас безпрецедентна активація Директиви про тимчасовий захист для українців і фінансування інтеграційних програм через АМІФ свідчать про те, що ЄС здатний до швидких і масштабних відповідей, коли геополітичні та гуманітарні виміри кризи збігаються. Спільним висновком для всіх чотирьох рівнів аналізу є констатація: формальна правова рівність є необхідною, але недостатньою умовою успішної інтеграції – системний підхід до соціально-економічних бар'єрів і активний міжкультурний діалог є незамінними доповненнями до правових гарантій.

РОЗДІЛ 3

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

3.1. Міграція, інтеграція та радикалізація як соціально-політичні виклики

Міграція як масштабний соціальний процес перетворилася на один із центральних викликів для західноєвропейських суспільств у першій чверті ХХІ століття, породжуючи не лише управлінські завдання, але й глибинні питання про характер суспільної єдності та культурної ідентичності. Лише протягом 2015–2016 років до країн ЄС прибуло понад два мільйони шукачів притулку, що переважило існуючі інтеграційні системи та спровокувало безпрецедентну суспільну та політичну поляризацію¹⁰⁰. Масштаб цього процесу принципово відрізняється від попередніх міграційних хвиль не лише кількісно, але й якісно: сучасна міграція є більш різноманітною за своїм складом, причинами та географічним походженням. Між декларованими цінностями відкритості та реальними управлінськими можливостями приймаючих суспільств існує структурний розрив, що є джерелом постійних напружень.

Дослідники звертають увагу на принципову відмінність між добровільною трудовою міграцією та вимушеним переміщенням, оскільки ці дві категорії мають різні правові статуси, різні психологічні траєкторії та різні потреби з точки зору інтеграційної підтримки¹⁰¹. Аналітики додають до цього безпековий вимір: міграція може використовуватися як інструмент дестабілізації у гібридних конфліктах, що принципово ускладнює вироблення гуманітарно

¹⁰⁰ Eurostat. *Asylum in the EU Member States: 1.2 million first-time asylum seekers registered in 2016*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7921609/3-16032017-BP-EN.pdf>

¹⁰¹ Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. № 1. P. 5–34.

орієнтованої міграційної політики¹⁰². Перетин гуманітарних та безпекових логік у сучасній міграційній дискусії є однією з головних причин суперечливості державних відповідей: уряди змушені одночасно виконувати міжнародні зобов'язання із захисту біженців і реагувати на внутрішні безпекові та електоральні тиски.

Процес інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство є багатовимірним і охоплює щонайменше чотири взаємопов'язані площини: правову, економічну, соціальну та культурну. Правова інтеграція передбачає отримання стабільного правового статусу, що дає доступ до основних прав та свобод. Економічна інтеграція означає участь у ринку праці та здобуття економічної самодостатності. Соціальна інтеграція охоплює формування зв'язків із місцевою спільнотою та доступ до суспільних послуг. Культурна інтеграція є найбільш суперечливим виміром, оскільки порушує питання про те, якою мірою мігрант має адаптувати свою ідентичність та якою мірою приймаюче суспільство має модифікувати власні норми¹⁰³. Найбільш ефективні інтеграційні моделі є тими, що системно охоплюють усі чотири виміри. Успішність інтеграції суттєво корелює не лише з індивідуальними характеристиками мігранта, але й із ставленням приймаючого суспільства та реальним рівнем дискримінації.

Радикалізація частини мігрантів та їхніх нащадків є одним із найбільш болісних явищ, що дискредитувало ідею мультикультуралізму в очах широкої громадськості, хоча причинно-наслідковий зв'язок між мультикультурною політикою та радикалізацією є значно складнішим, ніж зазвичай подається у популярному дискурсі. Більшість дослідників виокремлюють кілька взаємопов'язаних чинників: соціально-економічну маргіналізацію, дискримінацію та відчуження від приймаючого суспільства, кризу ідентичності

¹⁰²Бучин М. А., Мархайчук Н. О. Міграція як інструмент гібридної війни. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2022. № 3 (55). С. 42–47. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269540](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269540).

¹⁰³Fajth V., Lessard-Phillips L. Multidimensionality in the Integration of First- and Second-Generation Migrants in Europe: A Conceptual and Empirical Investigation. *International Migration Review*. 2022. Vol. 57, Issue 1. DOI: <https://doi.org/10.1177/01979183221089290>

у молодих людей, що вирости між двома культурами, цілеспрямований рекрутинг з боку радикальних організацій та специфічний вплив соціальних мереж¹⁰⁴. Ключовим теоретичним поняттям для розуміння цього процесу є «відносна депривація» (relative deprivation) – концепт, розроблений Т. Гарром та широко застосований у дослідженнях конфліктів і радикалізму: йдеться не про абсолютну бідність, а про суб'єктивно відчутний розрив між тим, на що людина вважає себе вправі розраховувати, і тим, що вона реально отримує від суспільства¹⁰⁵. Саме цей розрив – а не культурна ідентичність як така – є центральним механізмом, що перетворює незадоволення на радикальну дію.

Дослідники все частіше звертають увагу на феномен «інтеграційного парадоксу» – ситуації, коли друге та третє покоління мігрантів демонструє вищий рівень незадоволення та відчуження від приймаючого суспільства, ніж перше покоління, що безпосередньо пережило міграцію¹⁰⁶. Цей парадокс пояснюється тим, що зростання рівня освіти та інтеграційних очікувань у других поколінь не супроводжується відповідним зростанням реальних можливостей та суспільного визнання – що і породжує специфічну відносну депривацію другого роду: людина добре знає суспільство, відчуває свою приналежність до нього і водночас стикається з тим, що реальний доступ до ресурсів і поваги закритий. Маргіналізована ідентичність – коли людина не відчуває себе повноцінно включеною ані до культури походження, ані до приймаючої культури – є найбільш психологічно вразливою та схильною до радикальних форм пошуку приналежності.

Цифровий простір суттєво прискорює та інтенсифікує процеси ідентичнісного пошуку у молоді з міграційним корінням, відкриваючи доступ як до конструктивних, так і до деструктивних ресурсів для самовизначення.

¹⁰⁴Тарасюк І. В. Стратегії акультурації мігрантів у контексті міжкультурної взаємодії. *Наукові записки НаУОА. Серія «Психологія»*. 2021. № 13. С. 20–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2021_13_6

¹⁰⁵Gurr T. R. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press, 1970. P. 22–58.

¹⁰⁶ Янович А. Механізми адаптації, інтеграції та асиміляції вимушених мігрантів. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-68>.

Зовнішні деструктивні актори активно використовують уразливість маргіналізованих мігрантських спільнот для просування дестабілізуючих наративів та рекрутингу. Ефективна протидія радикалізації неможлива без розуміння того, як екстремістські меседжі поширюються у цифровому просторі та як платформи можуть – або відмовляються – обмежувати подібний контент. Радикалізація є таким чином не аргументом проти мультикультуралізму як такого, а свідченням того, що будь-яка модель управління різноманіттям, яка не вирішує проблему реальної соціально-економічної рівності, приречена породжувати деструктивні соціальні наслідки¹⁰⁷.

Вимушена міграція з України після 2022 року поставила перед інтеграційними системами Західної Європи якісно нові завдання. По-перше, йдеться про масове вимушене переміщення з конкретної країни внаслідок збройного конфлікту, а не про накопичену міграцію з різних регіонів. По-друге, більшість переміщених осіб є жінками та дітьми, що потребує специфічно адаптованих підходів¹⁰⁸. По-третє, більшість українських переміщених осіб розглядають своє перебування за кордоном як тимчасове та планують повернення після закінчення конфлікту, хоча практика свідчить, що межа між тимчасовим та постійним переміщенням є рухомою. Ці характеристики вимагають від приймаючих систем гнучкості та здатності одночасно підтримувати зворотну мобільність і готувати людей до можливого тривалого перебування.

Педагогічний вимір протидії відчуженню та радикалізації є принципово важливим і часто недооціненим у порівнянні з правовими та безпековими інструментами. Школа є простором, де формуються базові установки щодо «своїх» та «чужих», де закладаються або руйнуються стереотипи, де

¹⁰⁷ Udwan G., Leurs K., Alencar A. P. Digital Resilience Tactics of Syrian Refugees in the Netherlands: Social Media for Social Support, Health, and Identity. *Social Media + Society*. 2020. Vol. 6. № 2. DOI: <https://doi.org/10.1177/2056305120915587>.

¹⁰⁸ Пишуліна О. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту. Частина 1. Вимушені мігранти в гендерному вимірі. Київ : Центр Разумкова, 2024. С. 18–42.

міжкультурна компетентність або відсутня, або розвивається як системна навичка¹⁰⁹.

Антидискримінаційна педагогіка, міжкультурний діалог у навчальних програмах та підготовка вчителів до роботи у культурно різноманітних класах є конкретними інструментами, що безпосередньо впливають на готовність суспільства до різноманіття. У сучасній європейській практиці дедалі більше уваги приділяється інтеркультурному підходу, який акцентує не лише на співіснуванні різних культурних груп, але й на створенні умов для їхньої постійної взаємодії та взаємозбагачення. Саме міжкультурний діалог у школі розглядається як один із найефективніших механізмів попередження соціальної ізоляції, кризи ідентичності та радикалізації молоді з міграційним корінням. Відтак інтеграція є передусім освітнім і культурним проектом, а не лише правовим чи економічним.

Взаємозв'язок між міграцією, інтеграцією та радикалізацією утворює системний «трикутник викликів», де провал інтеграції, особливо у другому та третьому поколіннях, створює соціальний ґрунт для екстремізму. Концепт «відносної депривації» пояснює, чому радикалізація найчастіше торкається не найбільш знедолених, а тих, чиї очікування зросли, але були заблоковані структурними бар'єрами. Системна відповідь має поєднувати правовий захист, соціально-економічне вирівнювання, інтеркультурну освіту та цифрову грамотність. Саме тому вимушена міграція з України після 2022 року стає принциповим тестом для європейських інтеграційних систем: від їхньої здатності одночасно забезпечити гідні умови перебування та підтримати можливе повернення залежатиме, чи зможе Європа продемонструвати гнучкість і адаптивність мультикультурної політики в нових реаліях.

¹⁰⁹UNESCO. Preventing violent extremism through education: A guide for policy-makers. Paris: UNESCO, 2017. 78 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247764>

3.2. Вплив націоналізму та популізму на трансформацію політики мультикультуралізму

Підйом правого популізму та різних форм націоналізму у країнах Західної Європи протягом останніх двох десятиліть є одним із найбільш очевидних симптомів кризи традиційного мультикультурного проекту, хоча причинно-наслідкові зв'язки між цими явищами є значно складнішими, ніж зазвичай представляється у спрощених інтерпретаціях. Правопопулістські рухи – від французького «Національного об'єднання» та нідерландської «Партії свободи» до австрійської «Партії свободи» та німецької «Альтернативи для Німеччини» (AfD) – виростили на спільному ґрунті незадоволення темпом культурних змін та суспільному сприйняттю того, що еліти ігнорують тривоги «звичайних людей». Правий популізм є не просто реакцією на реальні соціальні проблеми, але й продуктом цілеспрямованого конструювання визначених загроз через конкретні риторичні стратегії¹¹⁰. Розрізнення між реальними суспільними тривогами та штучно сконструйованими загрозами є принциповим для розуміння природи правопопулістського успіху.

Важливим аналітичним внеском у розуміння правопопулістського успіху є концепція «культурного беккleshу» («cultural backlash»), розроблена П. Норрісом та Р. Інглхартом: йдеться про реакцію частини суспільства на швидку зміну постматеріальних цінностей – гендерної рівності, космополітизму, мультикультуралізму – з боку тих груп, чий традиційний статус і система цінностей під загрозою¹¹¹. Ця концепція принципово важлива, оскільки дозволяє побачити, що правопопулістський виборець – це часто не той, кому об'єктивно загрожує міграція, а той, хто відчуває символічну втрату статусу та визнання. Відповідно, ефективна відповідь на правий популізм не може обмежуватися

¹¹⁰ Кіндратець О. Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів. *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-1>.

¹¹¹ Norris P., Inglehart R. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 33–62.

фактологічним спростуванням міфів про мігрантів – вона мусить адресувати цей глибший досвід занедбаності та невидимості.

Варто уточнити поняття «культурного протекціонізму» – одного з ключових елементів сучасного правопопулістського дискурсу. На відміну від класичного расизму, що ґрунтувався на ієрархії «вищих» і «нижчих» рас, сучасний культурний протекціонізм апелює до принципу «права на відмінність»: кожна культура є цінною та самобутньою, і тому їх треба «захищати» від змішування. Ця логіка дозволяє правим популістам уникати відкритих расистських формулювань, водночас відстоюючи ті самі наслідки – виключення «інших». Дослідники фіксують, що сучасна правопопулістська риторика пройшла помітну трансформацію: від відвертої антиімміграційної риторики 1990-х до більш витонченої апеляції до «культурної несумісності» та «захисту ідентичності»¹¹². Ця зміна мови ускладнює правове обмеження такого дискурсу, оскільки він уникає очевидних ознак ненависницьких висловлювань.

Популістська критика мультикультуралізму розгортається одночасно у кількох риторичних режимах. Економічний режим зображує мігрантів як конкурентів на ринку праці та споживачів соціальних ресурсів. Безпековий режим подає міграцію та різноманіття як джерела злочинності і тероризму. Культурно-ідентичнісний режим акцентує загрозу «розмивання» традиційних цінностей. Демократичний режим стверджує, що підтримка мультикультуралізму елітами суперечить волі «народу»¹¹³. Ці риторичні режими активно запозичуються та підсилюються зовнішніми акторами, що вбачають у кризі мультикультуралізму можливість для розхитування суспільної єдності країн ЄС. Міграційні питання стають полем інформаційних операцій, де штучно генерований контент формує або посилює негативні стереотипи.

¹¹² Пашина Н. П., Іванець Т. М. Особливості правого популізму в країнах Західної Європи та Японії: порівняльний аналіз. *Věda a perspektivy*. 2023. № 8(27). С. 368–379. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-8\(27\)-368-379](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-8(27)-368-379)

¹¹³ Mudde C., Kaltwasser C. R. *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 58–80.

Трансформація, яку правий популізм справив на реальну міграційну та інтеграційну політику країн Західної Європи, є суттєвою і виходить далеко за межі риторичних змін. Навіть там, де правопопулістські партії не прийшли до влади, їхній тиск змусив центристські уряди адаптувати свої позиції у напрямку жорсткішого контролю над міграцією та посилення інтеграційних вимог до мігрантів. У Нідерландах, Данії та Австрії соціал-демократичні та ліберальні партії ухвалили рестриктивні міграційні заходи, що ще двадцять років тому асоціювалися б виключно з крайньою правицею¹¹⁴. Ця «правизація» центру є структурним явищем, а не ситуативним тактичним маневром. Популістський тиск нерідко змушує держави замінювати довгострокові інтеграційні стратегії короткостроковими сигнальними заходами, розрахованими на електоральний ефект.

Зв'язок між популізмом та націоналізмом є органічним, але не тотожним: не всі форми популізму є націоналістичними, і не всі форми націоналізму є популістськими, хоча у практиці сучасних правих рухів ці два елементи нерідко злиті нерозривно. Нативістська логіка – переконання, що держава повинна належати виключно «корінному» народу – є принципово несумісною з будь-якою версією мультикультуралізму. Ксенофобія та расизм є не просто реакцією на конкретні соціальні проблеми, а виявом більш фундаментальних тривог щодо змін та невизначеності. Правова протидія ксенофобії та екстремізму є необхідною, але недостатньою умовою¹¹⁵: без роботи з глибинними причинами ці явища відновлюються у нових формах після кожного юридичного обмеження.

Вплив популізму та націоналізму на дискурс мультикультуралізму в Україні є специфічним і не може бути редукований до простого перенесення західноєвропейських тенденцій. Рафальський О., Калакура Я., наголошують, що українська ідентичність будувалася не через виключення «інших», а через

¹¹⁴Mudde C. *The Far Right Today*. Cambridge: Polity Press, 2019. P. 101–120.

¹¹⁵Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навч. посіб. Харків: НЮУ, 2018. С. 44–62.

утвердження власної гідності та суб'єктності у протистоянні з метрополіями¹¹⁶. Ярємчук С., Дияк В. та Тушко К. підкреслюють, що баланс між необхідною воєнною консолідацією та збереженням простору для внутрішнього різноманіття є одним із найскладніших завдань, що стоять перед українським суспільством в умовах тривалої збройної агресії¹¹⁷. Ця специфіка означає, що Україна може виробляти власну, незапозичену модель відносин між єдністю та різноманіттям – спираючись на власний досвід, а не на механічне копіювання будь-якої з розглянутих моделей.

Трансформація під тиском популізму є небезпечною тим, що підриває саму інституційну інфраструктуру інтеграції – мовні курси, консультаційні центри, антидискримінаційні органи, – яку потім надзвичайно складно відновити. Коли уряди скорочують інтеграційні бюджети заради електорального сигналу «жорсткості», страждають найбільш вразливі – самі мігранти, чий шанси на успішну інтеграцію безпосередньо залежать від наявності підтримуючих структур. Парадокс полягає в тому, що погіршення якості інтеграції під тиском популізму підживлює ті самі суспільні страхи, на яких ростуть популістські партії: ефективно інтегровані мігранти є значно меншою загрозою для суспільної єдності, ніж маргіналізовані.

Аналіз впливу націоналізму та популізму на трансформацію мультикультурної політики свідчить про те, що підйом правого популізму є симптомом нездатності класичного мультикультуралізму сформулювати позитивний проект суспільної єдності у різноманітті. Концепт «культурного протекціонізму» дозволяє зрозуміти, чому сучасні правопопулістські рухи є менш вразливими до правових обмежень, ніж відверта ксенофобія: вони апелюють до формально нейтральних принципів «захисту ідентичності». Реакція

¹¹⁶ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ППЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 87–102.

¹¹⁷ Ярємчук С., Дияк В., Тушко К. Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Грані : Науково-теоретичний альманах*. 2023. Т. 26. № 1. С. 105–111. DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>

центристських урядів у формі «правизації» не вирішує, а консервує проблему, знищуючи інституційну базу інтеграції. Відповідь на правий популізм вимагає не лише спростування фактичних маніпуляцій, а й адресування глибших досвідів символічної депривації та невидимості, які роблять людей сприйнятливими до спрощених наративів.

3.3. Перспективи розвитку мультикультуралізму в країнах Західної Європи

Дискусія про перспективи мультикультуралізму у Західній Європі розгортається одночасно у кількох площинах: академічній, де йдеться про теоретичні альтернативи; політичній, де визначаються конкретні управлінські рішення; і культурній, де суспільства виробляють нові форми спільного існування у різноманітті. Дослідники фіксують поступовий перехід від дихотомії «мультикультуралізм vs асиміляція» до більш нюансованих моделей, що визнають необхідність як культурного визнання, так і спільного публічного простору. Концепція «інтеркультуралізму», що активно розвивається у Квебеку та низці європейських міст, пропонує принципово іншу логіку порівняно з мультикультуралізмом: якщо останній акцентує на паралельному існуванні та взаємному визнанні культурних спільнот, інтеркультуралізм робить ставку на активний міжкультурний обмін, взаємну трансформацію і синтез у спільному публічному просторі ¹¹⁸. Ця принципова відмінність означає, що інтеркультуралізм не захищає ідентичності від змін, а навпаки – розглядає динамічну взаємодію та взаємозбагачення як основну форму культурного буття у різноманітних суспільствах.

Роль міст як лабораторій нових підходів до управління різноманіттям є дедалі більш помітною у порівняльних дослідженнях: саме у великих містах зосереджена більшість мігрантів та культурних меншин, і саме міста першими

¹¹⁸Bouchard G. Interculturalism: A View from Quebec. Toronto: University of Toronto Press, 2015. P. 18–42.

відчувають як практичні виклики, так і потенційні вигоди від різноманіття. Такі міста, як Барселона, Амстердам та Лондон, виробляють власні локальні підходи, що нерідко суттєво відрізняються від національних моделей і є більш гнучкими¹¹⁹. Концепція «міста-притулку» та «міста-санктуарії» є одним із прикладів локальних інновацій, що прямо суперечать національній рестриктивній міграційній політиці. Напруження між муніципальним та національним рівнями управління міграцією є структурним явищем, що відображає глибинні відмінності у ставленні до різноманіття у різних соціальних середовищах.

Демографічні тенденції у Західній Європі роблять питання управління різноманіттям стратегічно важливим для майбутнього. Старіння населення та природний демографічний спад у більшості країн ЄС означають, що потреба у залученні трудових мігрантів буде лише зростати незалежно від поточних політичних настроїв¹²⁰. Суперечність між демографічними потребами та популістськими антимиграційними настроями є однією з найгостріших стратегічних дилем, з якими стикаються країни ЄС. Суспільна готовність до культурного різноманіття не формується автоматично із визнанням економічної необхідності, а потребує власної цілеспрямованої роботи. Культурне різноманіття є не лише викликом для управлінських систем, але й джерелом інновацій, економічних переваг та культурної динаміки, яку однорідні суспільства не можуть відтворити.

Цифровізація суспільного життя є чинником, що принципово змінює умови існування мультикультуралізму у XXI столітті порівняно з другою половиною XX, коли базові концепції були сформульовані. З одного боку, цифровий простір дає мігрантам та меншинам безпрецедентні можливості для підтримання зв'язків із культурою походження. З іншого – соціальні мережі є

¹¹⁹Zapata-Barrero R. Interculturalism in Cities: Concept, Policy and Implementation. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015. P. 1–22. DOI: 10.4337/9781784715328

¹²⁰Eurostat. Population structure and ageing. Luxembourg: Publications Office of the EU, 2023. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing

потужним механізмом поширення ксенофобського та радикального контенту¹²¹. Цифровий вимір міграції та радикалізації є одним із найменш досліджених порівняно з його реальним значенням для практики управління різноманіттям. Молоді люди з міграційним корінням є особливо активними користувачами цифрового простору для ідентичнісного пошуку – і те, що вони там знаходять, суттєво визначає результати їхньої інтеграції.

Перспективи мультикультуралізму у Західній Європі визначаються не лише внутрішньою динамікою відповідних суспільств, але й зовнішніми чинниками. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну та масова міграція українців до ЄС продемонстрували, що мультикультуралізм є не лише внутрішньою справою кожного суспільства, але й проекцією ширших геополітичних та ціннісних суперечностей. Гай-Нижник П. наголошує, що Росія активно використовує кризу мультикультуралізму у Західній Європі для делегітимізації ліберально-демократичної моделі суспільного устрою та просування нативістських і авторитарних зразків¹²². Захист і розвиток мультикультурних принципів є таким чином елементом більш широкого цивілізаційного вибору між відкритістю та закритістю, між демократичною динамічністю та авторитарною уніфікацією.

Для України перспективи мультикультуралізму в Західній Європі мають безпосереднє практичне значення принаймні в двох вимірах. По-перше, мільйони українських переміщених осіб є учасниками цих систем – і від того, наскільки ефективно вони функціонують, залежить якість їхнього повсякденного досвіду у приймаючих суспільствах. Денисюк Ж. З. наголошує, що збереження та підтримка культурної ідентичності українців за кордоном є не лише особистісною потребою, але й стратегічним ресурсом для майбутнього

¹²¹ Запорожченко О.В., Майданюк І.З., Гоян І.М., Петранюк А.І., Ступак О.П. Вплив інформаційного суспільства на формування ідентичності особистості: філософський аспект. *Культурологічний альманах*. № 4, 2023. С. 138-143. <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/286/267>

¹²² Гай-Нижник П. «Однополярність» і «багатополярність» світу: наративи публічних маніпуляцій В. Путіна (2000–2008 рр.). *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 116–136. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-6>.

відновлення, оскільки люди, що підтримують зв'язок із рідною культурою, є більш мотивованими до повернення¹²³. По-друге, сама Україна стикається із завданням формування власної моделі управління різноманіттям. У умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення це передбачає пошук балансу між необхідністю національної консолідації, збереженням культурної єдності та повагою до внутрішнього етнічного, мовного й регіонального розмаїття, а також ефективну інтеграцію внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, досвід європейських країн стає для України не лише теоретичним орієнтиром, а й практичним уроком того, яких помилок варто уникати.

Загальний тренд у дослідженнях і практиці управління різноманіттям, зафіксований у цьому розділі, вказує на поступовий концептуальний зсув від «управління ідентичностями» – підходу, що фіксує культурні спільноти у визначених межах і захищає їх від змін, – до «управління взаємодіями». Останній акцентує створення умов та стимулів для активного міжкультурного діалогу, взаємного навчання і спільного вироблення норм публічного простору.

Цей зсув не є відмовою від цінності культурного різноманіття, а його поглибленням: різноманіття виявляється найбільш продуктивним не тоді, коли культури існують паралельно, а коли вони динамічно взаємодіють, збагачуються та разом творять живий спільний простір. Перспективи мультикультуралізму у Західній Європі визначаються саме цією трансформацією: від паралельного співіснування до інтеркультуралізму, від національних моделей до локальних інновацій міст, від демографічної необхідності до реальної соціальної інтеграції, а також від урахування цифрових і геополітичних реалій. Для України цей досвід є водночас орієнтиром і застереженням у побудові власної моделі управління різноманіттям в умовах війни та післявоєнного відновлення.

¹²³ Денисюк Ж. З. Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики. *Культурологічний альманах*. 2025. № 1 (13). С. 309–315. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.35>

Перспективи розвитку мультикультуралізму в країнах Західної Європи визначаються кількома взаємопов'язаними тенденціями. Концептуальний зсув від мультикультуралізму до інтеркультуралізму означає принципово іншу ставку: не на збереження паралельних ідентичностей, а на стимулювання активного міжкультурного обміну та спільного формування публічних норм. Зростання ролі міст як лабораторій нових підходів свідчить про те, що реальні інновації відбуваються на муніципальному рівні – ближчому до конкретних людей і менш залежному від популістської електоральної динаміки. Демографічний тиск робить залучення мігрантів стратегічно неминучим, а цифровізація є новим полем, на якому визначатиметься якість міжкультурної взаємодії. Геополітичний вимір після 2022 року надає цим питанням нової гостроти, перетворюючи збереження мультикультурних принципів на частину ширшого цивілізаційного вибору.

Узагальнення соціокультурних та політичних трендів у Західній Європі свідчить про глибоку кризу класичного мультикультуралізму, де неефективність економічної та правової інтеграції мігрантів (особливо другого й третього поколінь) призвела до феномену відносної депривації – розриву між очікуваннями молоді та її реальними можливостями в європейських суспільствах. Саме це соціокультурне відчуження, а не релігійні чи етнічні особливості самі по собі, стало головним чинником радикалізації, що згодом успішно інструменталізували правопопулістські сили. Використовуючи риторику «культурного протекціонізму» для захисту національної ідентичності, популісти змусили європейські центристські уряди піти шляхом «правизації» міграційної політики, що часто шкодить довгостроковим адаптаційним програмам. Водночас виходом із цієї кризи стає поступовий перехід до моделі інтеркультуралізму, яка передбачає не просто ізольоване співіснування різних спільнот, а їхній активний діалог та взаємодію, де головними лабораторіями змін виступають великі міста й муніципалітети. Для України, чия вимушена міграція після 2022 року стала новим викликом для європейських систем, цей європейський досвід є важливим уроком для формування власної інклюзивної

моделі суспільної консолідації та міжкультурного діалогу під час повоєнного відновлення.

ВИСНОВКИ

Систематизація теоретико-методологічних засад дослідження мультикультуралізму дозволила встановити, що цей концепт є багатозначним і поєднує дескриптивне, нормативне та програмне значення, причому жодна з цих площин не може бути ефективно розглянута у відриві від інших. Аналіз стану наукової розробки проблеми показав, що дослідницький масив охоплює кілька тематичних блоків – теоретичне осмислення мультикультуралізму, аналіз міграційних процесів, дослідження культурної та національної ідентичності, – кожен із яких має власну методологічну традицію. Уточнення понятійно-категоріального апарату дозволило провести чіткіші розмежування між адаптацією, інтеграцією та асиміляцією, а також між мультикультуралізмом як соціальним фактом і як нормативною програмою. Еволюція концепції від першої інституціоналізації у 1970-і роки через теоретичний розквіт 1990-х до кризи 2000-х і постмультикультуралістського пошуку сучасності свідчить про те, що йдеться не про відмову від базових цінностей, а про їхнє ускладнення у відповідь на реальні суспільні виклики. Ліберальний, комунітарний та критичний теоретичні підходи є взаємодоповнювальними: перший наголошує на індивідуальних правах як основі культурного захисту, другий – на визнанні колективних ідентичностей як умові людської гідності, третій – на структурних нерівностях, що не зникають автоматично від декларативного визнання різноманіття.

Характеристика британської, французької та німецької моделей мультикультуралізму виявила, що кожна з них є продуктом специфічного соціально-історичного контексту і не може бути адекватно оцінена поза ним. Британська модель, що ґрунтується на визнанні культурних спільнот як колективних суб'єктів та розвиненій антидискримінаційній інфраструктурі, є найбільш послідовно мультикультурною, однак водночас найбільш вразливою до формування паралельних суспільств та недооцінки спільного громадянського простору, що засвідчила Доповідь Т. Кентла ще у 2001 році. Французька

республіканська модель з її наполяганням на індивідуальному громадянстві та нейтральності публічного простору є найбільш послідовно асиміляціоністською, проте її нейтральність виявилася ілюзорною: вона не захистила від структурної дискримінації, а лише позбавила державу інструментів для її вимірювання, що визнав сам прем'єр-міністр М. Вальс, назвавши ситуацію в передмістях «апартеїдом». Німецька модель пройшла найбільш радикальну трансформацію – від заперечення самого факту імміграції до запровадження подвійного громадянства у 2024 році – і є найбільш прагматичною, хоча і найбільш схильною до деформацій під тиском популістської риторики. Спільним для всіх трьох моделей є висновок: формальна правова рівність є необхідною, але недостатньою умовою успішної інтеграції.

Аналіз ролі ЄС у формуванні підходів до мультикультурної політики показав, що ця роль є суттєвою, але принципово обмеженою архітектурою «мінімальних стандартів при максимальній національній свободі». ЄС забезпечує спільну правову рамку антидискримінаційного захисту та мінімальні стандарти у сфері прав мігрантів, однак залишає державам-членам широку свободу у виборі конкретних інтеграційних моделей. Активація Директиви про тимчасовий захист для українських переміщених осіб у 2022 році є безпрецедентним кроком, що засвідчив як гнучкість системи, так і її принципову нездатність ефективно функціонувати в умовах масових вимушених переміщень без спеціальних механізмів. Міграційний пакт 2024 року відображає посилення безпекової логіки, проте фінансування інтеграційних програм через AMIF і моніторингова роль FRA свідчать про паралельне збереження гуманітарного виміру. Для України, що прагне членства в ЄС, це означає, що імплементація відповідного доробку є обов'язковим мінімумом, а реальна модель управління різноманітним формуватиметься у просторі між обов'язковими стандартами та власними суспільно-політичними рішеннями.

Дослідження міграції, інтеграції та радикалізації як соціально-політичних викликів для європейських суспільств засвідчило, що ці явища утворюють взаємопов'язаний трикутник: ефективна інтеграційна політика знижує ризики

радикалізації, тоді як провал інтеграції – особливо у других і третіх поколіннях – створює соціальний ґрунт для екстремізму. Ключовим теоретичним концептом для розуміння цього механізму є «відносна депривація»: не абсолютна бідність, а суб'єктивно відчутний розрив між очікуваннями та реальними можливостями породжує радикалізацію. Феномен «інтеграційного парадоксу» – вищий рівень відчуження у других і третіх поколінь мігрантів – пояснюється саме цим розривом: зростання освіти та очікувань не підкріплюється відповідним відкриттям можливостей. Вимушена міграція з України після 2022 року поставила перед інтеграційними системами якісно нові завдання, пов'язані зі специфікою переважно жіночого складу переміщених осіб та їхньою орієнтацією на повернення.

З'ясування впливу націоналізму та популізму на трансформацію мультикультурної політики дозволило встановити, що підйом правого популізму є симптомом нездатності класичного мультикультуралізму сформулювати позитивний проект суспільної єдності у різноманітті. Сучасний «культурний протекціонізм» правих популістів є більш витонченим, ніж відкритий расизм: він апелює до «права на відмінність» та «захисту ідентичності», що ускладнює правові обмеження. Концепція «культурного беккешу» пояснює, що правопопулістський виборець реагує не лише на об'єктивні соціальні проблеми, а й на символічну втрату статусу та визнання. Правопопулістський тиск змусив навіть центристські уряди адаптувати позиції у напрямку жорсткішого контролю над міграцією, а ця «правизація» є небезпечною тим, що руйнує саму інтеграційну інфраструктуру, яку потім надзвичайно складно відновити.

Окреслення перспектив розвитку мультикультуралізму в країнах Західної Європи, зокрема в контексті інтеграції вимушено переміщених осіб з України, засвідчило, що жодна з аналізованих моделей не є придатною для прямого перенесення через принципову відмінність контексту, однак кожна містить специфічні елементи, що у синтетичному поєднанні можуть слугувати основою для формування власних підходів. Концептуальний зсув від мультикультуралізму до інтеркультуралізму – від захисту паралельних

ідентичностей до стимулювання активного міжкультурного обміну – є принципово важливим для розуміння напрямку, в якому рухається найбільш перспективна практика. Роль міст як лабораторій нових підходів, демографічний тиск, що робить залучення мігрантів стратегічно неминучим, цифровізація та геополітичний контекст після 2022 року є чотирма структурними чинниками, що визначатимуть практичне втілення цих концепцій. Принциповим висновком для України є те, що ефективність будь-якої моделі визначається не її ідеологічною послідовністю, а здатністю реально забезпечити рівні можливості при збереженні спільного публічного простору: з британського досвіду доцільно запозичити увагу до антидискримінаційної інфраструктури, з французького – урок про небезпеку маскуванню реальних нерівностей за риторикою формальної рівності, з німецького – цінність системного прагматичного підходу до інтеграції через конкретні програми та послуги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА:

Нормативно-правові акти та офіційні документи:

1. Cameron D. Speech at the Munich Security Conference, 5 February 2011. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>
2. Cattle T. Community Cohesion: A Report of the Independent Review Team. London: Home Office, 2001. 80 p.
3. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the EU. C 364, 18.12.2000. P. 22 p.
4. Convention Relating to the Status of Refugees. Geneva: United Nations, 1951. 42 p.
5. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. Official Journal of the EU. L 180, 19.7.2000.
6. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. Official Journal of the EU. L 303, 2.12.2000.
7. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection. Official Journal of the EU. L 212, 7.8.2001.
8. Equality Act 2010. London: The Stationery Office, 2010. 211 p.
9. Framework Convention for the Protection of National Minorities (CETS No. 157). Strasbourg: Council of Europe, 1995. 18 p.
10. Home Office. Life in the United Kingdom: A Guide for New Residents. 3rd ed. London: The Stationery Office, 2013. 98 p.
11. Integrationsgesetz vom 31. Juli 2016. Bundesgesetzblatt. Jahrgang 2016. Teil I. Nr. 39. S. 1939–1945.
12. La République en actes: discours du Président de la République sur le thème de la lutte contre les séparatismes. Élysée. 2020. October 2. URL:

<https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes>

13. Les élections en France. Présidentielle 2022: résultats du 2^d tour. Ministère de l'Intérieur de la République française. URL: <https://www.archives-resultats-elections.interieur.gouv.fr/resultats/presidentielle-2022/FE.php>

14. Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles publics. Journal officiel de la République française. 17.03.2004.

15. Loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public. Journal officiel de la République française. 12.10.2010.

16. Loi n° 2021-1109 du 24 août 2021 confortant le respect des principes de la République. Journal officiel de la République française. 25.08.2021.

17. Race Relations Act 1976. London: Her Majesty's Stationery Office, 1976. 35 p.

18. Regulation (EU) 2024/1351 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on asylum and migration management. Official Journal of the EU. L, 2024/1351, 22.5.2024.

19. UK Government. Illegal Migration Act 2023. London: The Stationery Office, 2023. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/37>

Офіційні статистичні та інформаційно-аналітичні матеріали:

20. Brookings Institution. The role of Islam in European populism: How refugee flows and fear of Muslims drive right-wing support. 2019. URL: <https://www.brookings.edu/articles/the-role-of-islam-in-european-populism-how-refugee-flows-and-fear-of-muslims-drive-right-wing-support>

21. Bundesministerium des Innern. Gesetz zur Modernisierung des Staatsangehörigkeitsrechts, 22. März 2024. Bundesgesetzblatt. 2024. Teil I. Nr. 104.

22. Bundeswahlleiter. Ergebnisse der Bundestagswahl 2025. URL: <https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2025.html>

23. Ethnic-based statistics. Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE). 2016. URL: <https://www.insee.fr/en/information/2388586>

24. Eurostat. Asylum in the EU Member States: 1.2 million first-time asylum seekers registered in 2016. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7921609/3-16032017-BP-EN.pdf>

25. Eurostat. Population structure and ageing. Luxembourg: Publications Office of the EU, 2023. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing

26. Methodology: Standard country or area codes for statistical use (M49). United Nations Statistics Division. URL: <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>

Офіційні доповіді та звіти:

27. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF). Das Bundesamt in Zahlen 2015. Nürnberg: BAMF, 2016. S. 12–30.

28. Cusset P.-Y., Garner H., Harfi M., Lainé F., Marguerit D. Young People with Immigrant Backgrounds: What Are the Barriers to Their Economic Integration? Policy Brief. Paris: France Stratégie, 2015. 16 p. URL: https://www.strategie-plan.gouv.fr/files/files/Publications/English%20Articles/Policy%20brief%20-%20Young%20people%20with%20immigration/notes_danalyse_-_hors_serie_-_mars_2015_-_gb_-_16p_-_web.pdf

29. Education for all: Report of the Committee of Enquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Groups (The Swann Report). London: Her Majesty's Stationery Office, 1985. URL: <https://www.education-uk.org/documents/swann/swann1985.html>

30. Joint Statement of the Heads of Government of the Visegrad Group Countries. The Visegrad Group. 2015. URL: <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/2015/joint-statement-of-the>

31. Sachverständigenrat deutscher Stiftungen für Integration und Migration (SVR). Viele Götter, ein Staat: Religiöse Vielfalt und Teilhabe im Einwanderungsland.

Jahresgutachten 2016 mit Integrationsbarometer. Berlin: SVR GmbH, 2016. 220 S. URL: http://www.svr-migration.de/wp-content/uploads/2016/04/SVR_JG_2016-mit-Integrationsbarometer_WEB.pdf

32. Ukraine's Strategic Response to the Displacement Crisis: International Migration Outlook 2025: Full report. OECD. 2025. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/en/publications/ukraine-s-strategic-response-to-the-displacement-crisis_9b773da4-en.html

33. UNESCO. Preventing violent extremism through education: A guide for policy-makers. Paris: UNESCO, 2017. 78 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247764>

Матеріали засобів масової інформації:

34. Ben Ahmed L. La «charte des principes pour l'Islam de France» signée à l'Elysée. *Agence Anadolu*. 18 janvier 2021. URL: <https://www.aa.com.tr/fr/monde/la-charte-des-principes-pour-l-islam-de-france-sign%C3%A9e-%C3%A0-l-elys%C3%A9e-/2114179>

35. Bentham M. Net migration hit record level of 745,000 in 2022, revised estimate shows. *The Standard*. 2023. 23 Nov. URL: <https://www.standard.co.uk/news/politics/net-migration-2022-brexit-ons-estimate-border-b1122248.html>

36. Hanewinkel V. Integration und Integrationspolitik in Deutschland. *Bundeszentrale für politische Bildung (bpb)*. 08.12.2021. URL: <https://www.bpb.de/themen/migration-integration/regionalprofile/deutschland/344036/integration-und-integrationspolitik-in-deutschland/>

37. Sandford A. 'Ethnic apartheid' exists in France, says PM Manuel Valls. *Euronews*. 2015. 20 Jan. URL: <https://www.euronews.com/2015/01/20/ethnic-apartheid-exists-in-france-says-pm-manuel-valls>

ЛІТЕРАТУРА:

38. Бучин М. А., Мархайчук Н. О. Міграція як інструмент гібридної війни. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2022. № 3 (55). С. 42–47. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269540](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269540).
39. Гай-Нижник П. «Однополярність» і «багатополярність» світу: наративи публічних маніпуляцій В. Путіна (2000–2008 рр.). *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 116–136. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-6>
40. Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навч. посіб. Харків, 2018. 248 с.
41. Денисюк Ж. З. Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики. *Культурологічний альманах*. 2025. №1 (13). С. 309–315. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.35>
42. Запорожченко О. В., Майданюк І. З., Гоян І. М., Петранюк А. І., Ступак О. П. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ. *Культурологічний альманах*. 2023. №4. С. 138–143. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.18>
43. Кіндратець О. Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів. *Політичні дослідження*. 2024. №2(8). С. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-1>
44. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Національна ідентичність як умова збереження державного суверенітету. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2023. № 35-36. С. 78–89. DOI: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-78-89>
45. Мартовицька Н. В., Гордєєва Т. Є. Німецька модель соціальної роботи з мігрантами та її адаптаційний потенціал для України: інструменти інтеграції, виклики та перспективи. *Соціальна робота та психологія: освіта і наука*. 2025. №2. С. 35–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-2-6>

46. Пашина Н. П., Іванець Т. М. Особливості правого популізму в країнах Західної Європи та Японії: порівняльний аналіз. *Věda a perspektivy*. 2023. № 8(27). С. 368–379. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-8\(27\)-368-379](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-8(27)-368-379)

47. (Пере)винайдення мультикультуралізму в Україні: моделі, практики та дискурси / гостьові ред. В. Кравченко, С. Посохов. *Ідеологія і політика*. 2022. № 2(21). 290 с. URL: <https://www.ideopol.org/uk/перевинайдення-мультикультуралізм/>

48. Петрова Н. До питання визначення ідентичностей в історичній ретроспективі. *Чорноморська минушина*: зап. Від. Історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 108–116. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.318027>

49. Пишуліна О. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту. Частина 1. Вимушені мігранти в гендерному вимірі. Київ: Центр Разумкова, 2024. 240 с.

50. Руденко О. В., Маруховська-Картунова О. О. Вплив мультикультуралізму на трансформацію цінностей у контексті глобального суспільства. *Вісник гуманітарних наук*. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14566101>

51. Сікорська І. М. Мультикультуралізм та його вплив на освіту. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 3(43). С. 133–138. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195705](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195705)

52. Тарасюк І. В. Стратегії акультурації мігрантів у контексті міжкультурної взаємодії. *Наукові записки НаУОА*. Серія «Психологія». 2021. №13. С. 20–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2021_13_6.

53. Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин: навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 315 с.

54. Хом'як А. О., Федорченко-Кутуєв П. В., Коломієць Т. В. Українські трудові мігранти та біженці в країнах Європи: конфліктність міграційних політик у суспільствах модерну. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право.

2024. № 1 (61). С. 25–37. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.1\(61\).306744](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.1(61).306744)

55. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

56. Янович А. Механізми адаптації, інтеграції та асиміляції вимушених мігрантів. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-68>.

57. Ярємчук С., Дияк В., Тушко К. Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Грані: Науково-теоретичний альманах*. 2023. Т. 26. № 1. С. 105–111. DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>

58. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983. 224 p.

59. Bauman Z. *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press, 2004. 104 p.

60. Benhabib S. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press, 2002. 280 p.

61. Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. №1. P. 5–34.

62. Bhabha H. K. *The Location of Culture*. London; New York: Routledge, 1994. 285 p.

63. Bonney R., Le Goff W. Leicester's Cultural Diversity in the Context of the British Debate on Multiculturalism. *International Journal of Diversity in Organisations, Communities and Nations*. 2007. Vol. 6. №6. P. 1–17. URL: https://www.researchgate.net/publication/233843235_Leicester%27s_Cultural_Diversity_in_the_Context_of_the_British_Debate_on_Multiculturalism

64. Bouchard G. *Interculturalism: A View from Quebec*. Toronto: University of Toronto Press, 2015. 224 p.

65. Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 288 p.

66. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner, 1998. 239p.
67. Bénabou R., Kramarz F., Prost C. The French zones d'éducation prioritaire: Much Ado About Nothing? *Economics of Education Review*, 28(3). 2009. P. 345–356. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2008.04.005>
68. Castles S., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 4th ed. New York: The Guilford Press, 2009. 370 p.
69. Clarke H., Goodwin M., Whiteley P. *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 256 p.
70. De Haas H., Castles S., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 6th ed. London: Red Globe Press, 2020. 443 p.
71. Fajth V., Lessard-Phillips L. Multidimensionality in the Integration of First- and Second-Generation Migrants in Europe: A Conceptual and Empirical Investigation. *International Migration Review*. 2022. Vol. 57, Issue 1. DOI: <https://doi.org/10.1177/01979183221089290>
72. Geddes A. *The Politics of Migration and Immigration in Europe*. London: SAGE, 2003. 220 p.
73. Gurr T. R. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press, 1970. 421 p.
74. Habermas J. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory* / ed. by C. Cronin, P. De Greiff. Cambridge: MIT Press, 1998. 338 p.
75. Hall S. *Cultural Identity and Diaspora. Identity: Community, Culture, Difference* / ed. J. Rutherford. London: Lawrence & Wishart, 1990. 239 p.
76. Hall S. *New Ethnicities. ICA Documents 7: Black Film, British Cinema*. London: ICA, 1989. P. 27–31.
77. Joppke C. Beyond National Models: Civic Integration Policies for Immigrants in Western Europe. *West European Politics*. 2007. Vol. 30(1). P. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402380601019613>

78. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 280 p.
79. Mișcoiu S., Gherghina S. Candidate withdrawal in the French 2024 national legislative elections. *French Politics*, 23. 2025. P. 40–57. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41253-024-00272-1>
80. Modood T. *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press, 2007. 160 p.
81. Mudde C. *The Far Right Today*. Cambridge: Polity Press, 2019. 205 p.
82. Mudde C., Kaltwasser C. R. *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 136 p.
83. Norris P., Inglehart R. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 33–62.
84. Oberti M., Préteceille E., Rivière C. Les effets de la ségrégation urbaine sur les inégalités scolaires en Île-de-France. *Revue française de pédagogie*. 2012. № 179. P. 5–23. URL: <https://journals.openedition.org/rfp/3503>
85. Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. 409 p.
86. Schulte A. Multikulturelle Gesellschaft: Chance, Ideologie oder Bedrohung? *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 1990. № 23–24. S. 3–11. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/535265/multikulturelle-gesellschaft-chance-ideologie-oder-bedrohung/>
87. Simon P. The choice of ignorance: the debate on ethnic and racial statistics in France. *European Journal of Social Theory*. 2008. Vol. 11, No. 1. P. 7–31. DOI: <https://doi.org/10.1177/1350506807084639>
88. Taylor C. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* / ed. A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1994. 175 p.
89. Thomas E. R. Keeping Identity at a Distance: Explaining France's New Legal Restrictions on the Islamic Headscarf. *Ethnic and Racial Studies*. 2006. Vol. 29. № 2. P. 241–242, 251–253. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870500465355>.

90. Udwan G., Leurs K., Alencar A. P. Digital Resilience Tactics of Syrian Refugees in the Netherlands: Social Media for Social Support, Health, and Identity. *Social Media + Society*. 2020. Vol. 6. №2. DOI: <https://doi.org/10.1177/2056305120915587>.

91. Vertovec S. Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 61, № 199. P. 83–95. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2010.01749.x>

92. Vertovec S. Transnationalism. London; New York: Routledge, 2009. 216 p.

93. Zapata-Barrero R. Interculturalism in Cities: Concept, Policy and Implementation. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015. 224 p. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781784715328>